

MINISTRY OF EDUCATION
THE GHANA INSTITUTE OF
LINGUISTICS, LITERACY
AND BIBLE TRANSLATION (GILLBT)

KASEM

Zenzameso Tɔnɔ

BENA YALEI TUKASEM

Translators

• Catherine Abongwe • Monica B.Chirakezim

MINISTRY OF EDUCATION
**The Ghana Institute of Linguistics,
Literacy and Bible Translation
(GILLBT)**

KASEM
ZENZAMESO TONJO

BENA YALEI
TUKASEM

Catherine Abongwe
Monica B.Chirakezim

Ghana Education
Service (GES)

© Ministry of Education 2025

This publication is not for sale. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced without prior written permission from the Ministry of Education, Ghana.

ISBN:

Contents

FOREWORD	VI
POPWARE DEDOA TU SELABOLE YEDAA DE KWORI	1
ηwanja	2
Selabole Yedaa de Kwori.	2
SELABOLE, DE DWOA DE DE YEDAA.	2
KWORI TOTOŋA	5
KA-JWOORI KA-MAANE BOBOŋA BWIA 1	7
POPWARE SELEI TU GAREM DE KA-LE BOBOŋ-KURA KA-NUŋI	
POPONEM WONE	8
ηwanja	9
ηwanja/ ηWANJA ME NA MANJE TO DE GAREM	9
KA-LE BOBOŋ-KURA KA-NUŋI ηWANJA WONE	9
KA-GA KA-GAALE YIGA NYENYERO	13
KA-JWOORI KA-MAANE BOBOŋA BWIA	15
POPWARE SETO TU TALEIRINA/TALEIRA DE BOTAREBIA MŌNEM	
CHWODE SEDWONNA	16
TAANE DE DE TOTOŋA	17
Botarebia de Ba Totoŋa Tapuni Wone; de Taane Poponem Wade Kasem ne	17
AFEGESA	17
TALEIRINA/TALEIRA.	20
BOTAREBIA MŌNEM CHWODE	23
KA-JWOORI-KA-MAANE BOBOŋA BWIA	26
POPWARE SENA TU TACHEIŋA/TAKUKWI YEDAA DE POPONEM	
WADE	28
TAANE MŌNEM WADE DE SE TOTOŋA	29
Kasem Taane Dem Poponem Wade.	29
TACHEIŋA	29
TAKUKWI DE SE DWOA	37
POPONEM WADE.	41
KA-JWOORI KA-MAANE BOBOŋA BWIA	48
POPWARE SENU TU TAPANE POPONEM DE POPONEM PIPIRITEO 49	
TAANE DE DE TOTOŋA	50
Tapane Poponem, ni ηwanja Pipiriteo de Poponem Pipiriteo	50
TAPANE POPONEM.	50
NI TAANE TAPANE DE ATEKELE POPONEM	54
YISEENA / TOTOŋA JEI TŌNO DE KO NYENYERO	57
YEDAANE TŌNO	59

POPONEM PIPIRITEO	61
KA-MAANE BOBOŊA BWIA	66
POPWARE SEREDO TU KADIRI KIKIA	67
NABAARA KIKIA DE DAM DIM	68
Nabaara Kikia	68
KADIRI	68
KADIRI KIKIA GHANA TAANA YADWONNA NE	75
KADIRI DE LEILE ŊWEA KIKIA	79
BOBOŊA MAANEM BWIA	83
POPWARE SEREPAE TU DIGA DWI (CLAN) DEM DE NABAARA DAM	
DIM	84
NABAARA KIKIA DE DAM DIM	85
Nabaara Dam Dim	85
DIGA DWI (CLAN) DEM NAGA	85
NABAARA DAM DIM NAGA	93
BOBOŊA MAANEM BWIA	101
POPWARE NANA TU VUVUGA KWƐƐM CHWODE/NATŊGE	102
NABAARA KIKIA DE NABAARA DAM DIM	103
Nabaara Dam Dim	103
TŊŊ TAANE DIM NAGA KAM	103
NABAARA CHWOŊA DE LEILE TŊŊ TAANE DIM NAGA	107
KA-JWOORI KA-MAANE BWIA	112
POPWARE NOGO TU DENDE DE DENDE-KENKAGELA	113
LARA KASEM NE	114
Ni Lara	114
DENDE	114
DENDE-KENKAGELA	118
KA-JWOORI KA-MAANE BOBOŊA BWIA	122
POPWARE FUGA TU SEINA TAANE	123
LARA KASEM NE	124
Poponem Lara	124
SEINA TAANE	124
SEINA TAANE ZANEM	128
KA-JWOORI KA-MAANE BWIA	133
BIBLIOGRAPHY (ZEINA TWANNO)	134
BOTAREBIA NA MƐ BA TOŊE TŊŊ WONE TO	136
ACKNOWLEDGEMENTS	140

FOREWORD

Ghana's new Senior High School Curriculum aims to ensure that all learners achieve their potential by equipping them with 21st Century skills, knowledge, character qualities and shared Ghanaian values. This will prepare learners to live a responsible adult life, progress to further studies and enter the world of work. This is the first time that Ghana has developed a Senior High School Curriculum which focuses on national values, attempting to educate a generation of Ghanaian youth who are proud of our country and can contribute effectively to its development.

The Ministry of Education is proud to have overseen the production of these Learner Materials which can be used in class and for self-study and revision. These materials have been developed through a partnership between the Ghana Education Service, teacher unions (Ghana National Association of Teachers- GNAT, National Association of Graduate Teacher -NAGRAT and the Pre-Tertiary Teachers Association of Ghana-PRETAG) and National Subject Associations. These materials are informative and of high quality because they have been written by teachers for teachers with the expert backing of each subject association.

I believe that, if used appropriately, these materials will go a long way to transforming our Senior High Schools and developing Ghana so that we become a proud, prosperous and values-driven nation where our people are our greatest national asset.

Haruna Iddrisu MP
Minister for Education

POPWARE
DEDOA
TU

SELABOLE YEDAA DE KWORI

ŋWAŋA

Selabole Yedaa de Kwori

BOBOOM

Popwara kanto tɛ selabole, selabole yedaa de kwori na ye kolo to taane mo. N ná zamese kolo na wo popwara kanto ne to n ti, n wó wane n ta boboa/porem selabole de gurim/peem selabole na sere daane tei to Kasem taane dem ne ye n wó wane n ta selabole yedaa na woli botarebia mɔɔnem tei to. N ta wó zamese kwori na ye kolo to n daare n la kwori dwoa yam nenɛene kuri kwori, baɲa kwori, tetare kwori, de diinim kwori, n ke daane. N wó na ywono de wakia kalo na wó woli-m se n wane n ma kwori n mɔ botarebia to. Popwara kam na wó nii kolo ka kweeli to ye kwori na ke totonja yalo Kasem taane dem ne ko tɔge de botarebu poponem, botarebu kuri de botarebu beeri na vei tei to mo.

Bobon-kura

- Selabole ye botarebu wom na pɔɔre tei o bwoi to mo.
- Kɔnsonante delo na wae de kweeli selabole to ke ne de ye selabole mo tei.
- Kwori ye kwor-taɲa kam na leiri tei ye ko wae ko pae botarebia kura leiri to mo.

SELABOLE, DE DWOA DE DE YEDAA

Selabole Maɲem

Selabole ye botarebu-chicheira / ŋwaɲa wo woɲo mo na jege vawole, ye ko wae ko ye botarebu wom chichworo naa o maama. Dé ta wó wane dé ta we ko ye mɛ maama n na yeini n si botarebu beeri maɲa ne to mo. Maana, n wó si kuni belei mo n ná wora n bwoɲi *tega* [te: ga]. Konto ŋwaane to, *tega* jege selabola yalei mo. Amaa n ná wora n bwoɲi *vei*, n lage n si bedwe yerane mo, konto ŋwaane, botarebu wom jege selabole dedoa yerane mo o wone. Nmo boɲe we *banegero* [ba:ne:ge:ro] jege selabola yagera mo?

Dé ná yage vawola kwaga ne, kɔnsonanta yalo na kweeli selabola yadwonna to /m, r, n, l, p, k/ tetere de wae ya ye selabola. Konto nam yeini ko ke maɲa kalo vawole na wo de de saɲe kɔnsonante dem konto to mo. Maana, [pem:pal:e], [chor:ro], [nan:ta:na] [gul:lu], [map:pe], [chek:ke] de yadwonna. Selabole ye se de taa jege vawole sɔɔ dedoa yerane mo de wone ye de wae de jege naa de ba jege kɔnsonante de woli da de yiga ne naa de kwaga ne. Amaa Kasem ne, [n] wae o ye selabole o yerane nenɛene o na tu tei botarebia banto [n:lei], [n:mo] wone to. Botarebu wae o jege selabole dedoa, yalei naa kɔɲ. Maana mo tento kuri ne:

1. Selabole dedoa botarebu: Ko [ko], na [na], pe [pe]
2. Selabola yalei botarebu: Duri [du:ri], kale [ka:le], nlei [n:lei]
3. Selabola kɔɔ botarebu: memaɲe [me:ma:ɲe], tentɔreme [ten:tɔ:re:me], pempale [pem:pa:le]

Ko jege ɲwaane se n ta-n jege Kasem taane dem selabole yedaa kam ywono kokuri to;

- Ka woli zenzamesa se ba mɔ botarebu-doora se ba da chwoɲa.
- Ka woli zenzamesa se ba maane botarebia balo na wo taana wone to.
- Ka woli zenzamesa se ba ni botarebia kuri.

Maana yalo na wo kuri ne to bere selabola na pɔɔre ya zege tei botarebia wone to mo:

to: le, ywo: ni, tan: kɔ: lɔ, ken: ka: ge: le, chor: ro, gul: lu, pun: nu, ka: re: ma: lak: ka, lam:ma, map-pe, etc

Maana yalo na wo baɲa ne to, botarebia bam na pɔɔre tei ba beeri maɲa ne to dedoa dedoa ye selabole mo. Konto bere we selabole naa selabola mo mae ko mɔɔne botarebu. Nii taana yadwonna de maama mo tento kuri ne:

Dagbani: zab: li, dab: li

Gurune: ku:a, di:ke

Selabola Dwoa: Selabola dwi dwi wae ya wo Ghana taana dwoa yam ne. Amaa, gurim/peem de boboa/porem selabola yam mo wo Ghana taana dwoa yam dede wone.

Boboa/porem selabole: De ye selabole delo na kweeli de vawole to mo. Boboa/porem selabola yam ne, selabola yam na wo botarebia balo wone to kweeli de vawole mo. Maana mo tento kuri ne: te:ta:re, wa:re:zo:ɲa, ku:ku:la, ga:re:ku:ra, zo:la, kaa:ne, tu:la, etc.

Gurim/peem selabole: Selabole delo na kweeli de kɔnsonante to. Maana mo ye: bam, ma:ɲem, kor:ro, chek:ke, sen:to, pul: lu, kan:daa, vip:pi etc.

Maana yam na wo baɲa ne to ne, dé ne we selabola yalo bibeiri sem na lɔge ya kura ne to dedoa dedoa kweeli de kɔnsonante mo, ye konto mo pae ya ye gurim/peem selabola to.

Totoɲe 1.1 Selabole memaɲa

1. Ma n tetere botarebia n maɲe selabole na ye kolo to. Ga n leira yam n bere kelase dem maama.
2. Maɲe selabole dwoa yam na wo Kasem ne to seina.
3. Maɲe selabole yedaa kam na ye tei botarebia mɔɔnem maɲa ne to memaɲe. Bwe n leira yam de n dworɲi

Selabole Yedaa: Selabole yedaa kam ye ka yera mo taane maama wone. Dé wae dé mae kɔnsonanta (K) de vawola (V) dé mae dé maɲe selabole yedaa kam seina. Vawole ye woɲo kolo na tiini ko jege ɲwaane selabole mɔɔnem maɲa ne to mo. Ghana taana

yadwonna de wone, kwori de jege ḡwaane ko ná tu selabole yedaa lwarem ne. Ko ye k̄nsonanta yam de vawola yam na mae tei to mo wó bere selabole yedaa kam na ye tei to. Nen̄ene botarebu ná jege vawola yalei, o wó taa ye selabola yalei botarebu mo. Selabole yedaa maana Kasem ne mo ye: K – n, V – a, KV – ke, KVK – sem, K:KV – n:t̄, KVK:KV:V – kam:bi:a, etc.

Totoḡe 1.2 Selabole yedaa Kasem ne

Bwe selabole yedaa kam na ye tei Kasem ne to. Ta n leira yam n bere kelase dem maama se á bwe ya wone.

Totoḡe 1.3 ka-ma selabole ka-m̄ botarebia

Jeini na gurupa ne, gurupi maama le botarebia baredo baredo tapane dem na wo kuri ne to wone, á ma á ke wonnu tento:

1. Bwe na daane selabola yagera na wo botarebia balo á na le to ne dedoa dedoa.
2. Bwe na daane selabole yedaa kam na ye tei botarebia bam dedoa dedoa á na le to ne.

Gurupi dem jege se de ga kolo de na popone to kelase ne mo se ba bwe ko bobwea se ko pa wonnu veere.

Manch̄ḡ de memena deém mo ye badwon-ch̄ero. Amaa ba deém na ḡoe ba ḡwea tei to ye yera yera mo. Fa-ni ne, memena yeini ka kwaane mo ka lu wodiiru ka zo ka su ka b̄ḡne wone. Ko daare ye manch̄ḡ yeini ko kare ko charege mo ko di ko ywoani. Tepwoḡa ne, memena yeini ka de ka chechara mo ye ka daare ka tigi ka di wodiiru telo ka deém na lugi ka tiḡi to. Amaa kana mo yeini ka lage ka go manch̄ḡ ye ko tigi ḡwaḡa yerane ko s̄ḡḡ ne.

Source: <https://ischoolconnect.com/blog/10-line-short-stories-with-morals-you-should-know/>

Totoḡe 1.4 Botarebu Wo Selabola P̄ḡrem

Jeini na gurupa ne, popone na botarebia maana banu banu se ba t̄ḡe selabole yed̄ sem dedoa dedoa na wo kuri ne to. Ga á leira yam á bere kelase dem maama se á bwe ya bobwea.

Selabole yedaa	1.	2.	3.	4.	5.
KV					

KV: KV					
V: KV					
KV: V					
KV: K					
K ^w V					

Kwori

Kwori seina: Taana dede mae kwoar-taŋa mo ya bere wopwolo de wo-chɔgɔ naa taane kuri, ye ya ta mae kwoar-taŋa kam ya ke totoŋa yadwonna. Kwori ye n kwoar-taŋa kam na diini tei naa ka na tu tei selabole naa botarebu beeri maŋa ne ye ko pae botarebia kura leiri to mo. Kwoar-taŋa taana ye taana yalo botarebia kura na zege kwori baŋa ne to mo. Ghana taana yam maama ye kwoar-taŋa taana mo. Kwoar-taŋa nam ta wae ka pae tapuni kuri leira.

Kwori dwoa

Taana dede jege kwori dwi dwi mo. Kwora yanto mo ye kwori dwoa yalo na wo Ghana taana yam wone to: baŋa kwori (B), tetare kwori (T), kuri kwori (K) de diinim kwori. Ghana taana yam maama jege kwori dwoa na wo muri yalei to, ye yanto mo ye baŋa de kuri kwori. Babam nam ta jege tetare kwori ba woli yalei yam wone. Badaara de maa jege diinim kwori de tuum kwori ba woli da. Gambwe de Ankara tiina jege kwori dwoa yalei mo ye yanto mo ye baŋa kwori (B) de kuri kwori (K). Poponem maŋa ne, taana yam wae ya mae [ʔ] mo ya bere kuri kwori ye [ʔ] de mae ko bere baŋa kwori. Kasem taane dem nam jege kwori dwoa yana mo. Yanto mo ye: baŋa kwori [ʔ], kuri kwori [ʔ], tetare kwori [ʔ] de diinim kwori [ʔ]. Amaa poponem ne, botarebia fenfee nenɛɛne, **dé, wó, á, yé, véi, deém,** de **ná** mo poponna bere kwori ba yuu ne Kasem ne. Maana mo tento kuri ne na bere kwori na toŋe to tei.

KWORI TOTONJA

Kwori jege ŋwaane lanyerane de pae taana yalo na mae de ya toŋe to mo ko toŋe de de na ke totoŋe na ye de yera to ŋwaane. Kwori ke totoŋa yatɔ mo taane wone. Yanto mo ye botarebu poponem, botarebu kuri de botarebu beeri.

1. Botarebu poponem: Kwori yeini de pɔɔre botarebia balo poponem nyenyero na nye daane to mo da wone, se ko ná konto, ba yaa ye bedwe mo.

Maana

- a. Yé (don't), ye (is)
- b. Á (you plural), a (I)
- c. Dé (we), de (and)

2. Botarebia kuri: Kwori dento dwi bere botarebia kuri naa taane kuri na sere daane tei to mo. De yeini de bere maṇa kalo keim dem na ke to mo. Konto wae ko ye keim na wora de ke, keim na ke de ke, keim na lage de ke, ye de ta mae de toṇe taane moṇnem wonnu tedwonna baṇa ne tata.

Maana:

- a. Kawea wó (keim na lage de ke) di wodiú kom.
Kawea wo (keim na ke de ke) di wodiú kom.
 - b. Anuga déem (keim na ke de ke ye de ke de twoṇi daane to) vare gaao ne mo.
Anuga deem (keim na ke de ke ye de ke bene dedwe yerane mo) vage gaao ne mo.
 - c. Á wo (keim na ke de ke ye keira bam daga) vei sikuuli zem.
A wo (keim na ke de ke ye keiru wom ye dedoa to) vei sikuuli zem.
3. Kwori wae de bere taane dedoa botarebia beeri na sere daane tei. Maana Kasem ne:
- a. Véi (fefeó veiṇa)
vei (veiṇa na ke)

Totoṇe 1.5 Kwori memaṇa

1. Ma n tetere botarebia n maṇe kwori na ye kolo to. Ta n leira yam n bere kelase dem maama se á ke ya bobwea.
2. Ma maana yalo na maṇe to n ma-n maṇe kwori dwoa yalo na wo Kasem ne to.
3. Jeini na gurupa ne se á maṇe kwori totoṇa yam memaṇa. Ta á leira yam á bere kelase dem maama.

Totoṇe 1.6 Kwori berem totoṇe

Jeini na balei balei se á cheigi botarebia banto beeri se á daare á ke wonnu tento:

- a. Popone na kwori dwoa yalo botarebia banto na jege to.
Ye (don't), sṇṇ (teo), sṇṇ (nabiinu yera), sṇṇ (tio), sṇṇ (zoorem jei), na (water), deem (long time ago), vei (go!), de (python), a (you)
- b. Popone botarebia bana dé na bere kwori ba yuu ne poponem maṇa ne to.

KA-JWOORI KA-MAANE BOBOŋA BWIA 1

1. Popone selabole dwoa yalo na wo Kasem ne to se n daare n pa ya dedoa dedoa maana yatɔ, yatɔ.
2. Ma maana na maŋe to n maŋe wonnu tetɔ telo ŋwaane nmo na boŋe we ko jege se n ni Kasem selabole yedaa kam kuri to.
3. Popone kwori dwoa yalo na wo Kasem ne to se n daare n ma maana yatɔ yatɔ n ma-n maŋe kwori dwoa yam dedoa dedoa seina.
4. Ma maana yatɔ n maŋe kwori totoŋa na ye tei Kasem taane dem wone to.

POPWARE
SELEI TU

GAREM DE KA-LE BOBOŋ-KURA KA- NUŋI POPONEM WONE

ŋWAŋA

ŋwaŋa/ ŋWAŋA Mɛ NA MAŋE TO DE GAREM

BOBOOM

Popwara kanto bwe ka-le boboŋ-kura ka-nuŋi tapane naa ŋwaŋa wone to bobwea mo. Á wó nii ka-ga ka-maŋe yiga de ka-ga ka-gaale yiga na ye kolo to mo popwara kanto wone. Á wó bwe chwode selo na jege ŋwaane ye se wó woli se á ni poponno wom naa wolo na ŋwone to boboŋ-kura yam na ye yalo to kuri. Á ta wó daare á ta boboŋ-kura yanto á bere cheigina se ba de ni ya kura. Popwara kanto ta jege woŋo se ka ke de berem kateira yadwonna ne Feilim de Social Studies dedaane taana yadwonna.

Boboŋ-kura

Boboŋ-kuri ye woyuu kolo chekke tapane dem na tɛ ko taane to mo. Boboŋ-kuri dem wae de wo tapun-yuu kom ne ye tapun-saŋena laam maŋe de seina pa de veere lanyerane to mo. Ko nam na tu tɔnɔ garem ne, dé wae dé mae ka-ga ka-maŋe yiga naa ka-ga ka-gaale yiga kikia dé totoŋa.

- Ka-ga ka-maŋe yiga ye se n zuri yera mo n ga se n wane n na labaare delo n na lage to se n daare n lware kolo na pɛ se poponno wom popone tapane dem to.
- Ka-ga ka-gaale yiga ye se n ga tapane na daga, se n wane n zamese botarebu-doora de ka-ga-lanyerane se ko pa n ni wonnu kura to mo.

KA-LE BOBOŊ-KURA KA-NUŊI ŋWAŋA WONE

Boboŋa belesem bwia: Jwoori n ja n boboŋa n vu bene dedwe tɔnɔ kom baŋa ne, boboŋ-kuri ye bɛ mo? Kwei kolo n na jege n boboŋa ne to n ma-n maŋe de n dwonji nyem se n laam ga boboŋ-kuri na ye kolo to kuri ne.

Boboŋ-kuri: Boboŋ-kuri ye taane delo na jege ŋwaane chekke garem kateiri wone, tapane wone, ŋwaŋa naa lara zanem ne to mo. Konto tɛ tapane dem, tayuu kom de ŋwaŋa kam na lage ka ke kolo chekke to mo. Tapane naa ŋwaŋa kam wone, ba yeini ba ye boboŋ-kura yam mo se ko pa woyum telo na wo ya wone to nuŋi jase. N ná wane n ta wonnu telo tapun-saŋena bam na jege ye te nye daane to, konto mo wó woli se n lware boboŋ-kuri dem na ye delo to. Se-n lware boboŋ-kuri delo na wo tapane ne to, ke wonnu tento:

1. Ga tayuu kom de boboom dem: Tayuu kom de boboom dem tɛ bɛ mo ko ja ko vu kolo ba na wora ba bwe ko bobwea to ne?
2. Beeru tapun-yuu kom: Konto yeini ko tui popwara kam boboa ne mo. N ta jege

se-n ta-n yei we tapun-yuu wae ko wo poponem kateiri dem tetare ne naa gena kalo na kweeli poponem kateiri dem to ne.

3. Ka-beeri tapun-saŋena: Bwei n tetere bwia yanto: wɔ, bɛ, maŋa kɔ, yei, beŋwaane, dedaane se boboŋ-kuri dem de ye tatɛ mo?
4. Ma n tetere botarebia n popone tapane dem kukuanu.
5. Kwei kolo n na popone kukuanu to n ma-n maŋe de tapane delo n na gage to na guri tei to.

Ka-ga ka-maŋe yiga chwodea

Konto ye se n zuri yera n ga tapane dem mo chekke se n wane n ni de nyɔɔne dem, yedaa kam de taane nyenyero telo na wo de wone to kuri lanyerane. Ko ta jege se n zuri n yera mo n daare n tiŋi n yi tega ne n ga tapane dem se n wane n na wonnu telo na jege ŋwaane ye te wo de wone to. Ywoseeni, garena bam yeini ba nii se ba na botarebu-kura balo na wo tapane dem wone to mo. Kuni dedɛ, ba yeini ba popone botarebu-kura bam ba tulisa, ba lɔ bibeiri ba kura ne naa ba zwoiri ba mo. Ba ta wae ba popone botarebu-kura bam konto tetei na wó pa se ba taa ye ba yera tapane wone to beŋwaane wonnu tem konto maama mo woli se tapane dem kuri nuŋi jase. Garena ta yeini ba popone tapane dem wo wonnu ba tiŋa, ba beeri botarebia kura ye ba maase wonnu tedwonna de ba woli da se ko pa ba ni tapane dem ba na gage to kuri chekke.

Totoŋe 2.1 Ka-baane ka-nii de Ka-zuri-yera ka-ga chwode memaŋa

N maŋe n zamese ka-baane ka-nii de ka-zuri-yera ka-ga chwode sem na ye selo to bene dedwe tɔnɔ kom ne. Laam bwe ka-baane ka-nii de ka-zuri-yera ka-ga natɔgesse setɔ setɔ bobwea. Kwei n boboŋa yam n ma-n maŋe de yalo na wo kuri ne to.

Ka-ga ka-maŋe yiga Nyenyero

Ka-ga ka-maŋe yiga jege nyenyero dedɛ mo. Amaa zamesem popwara kanto ne, dé wó nii ka-baane ka-nii de ka-zuri-yera ka-ga mo.

Ka-baane ka-nii chwodea

Garem delo na beeri boboŋ-kura yalo na wo tapane dem wone to naa tapane dem na tɛ kolo taane to mo ye ka-baane ka-nii chwodea. Garem dento dwi maŋa ne, n ba-n ga woŋo maama tapane dem ne, konto maa pa se n ba-n wane n ni tapane dem maama kuri. Garem dento dwi maŋe de sensole selo na tɛ chega to mo.

Ka-zuri-yera ka-ga chwodea

Garem dento dwi ye se n dole n yia mo lela lela tapane dem wone. N ná gare tento dwonji ko ye se n yeini n nii labaare delo n na beeri to na wo tapane dem wone ye de wó woli-m se n na leira n pa bwia yalo na wo tapane dem baŋa ne to.

TotoŃe 2.2 Ka-le boboŃ-kura ka-nuŃi poponem wone

1. Ga tapane dem kuri ne to.
2. Popone boboŃ-kuri delo na wo tapane dem na wo kuri ne to wone.
3. Ta boboŃ-kuri delo n na n̄ tapane dem wone to n bere n dwonna kelase ne se n pa se á maŃe á leira yam daane á nii.

KA-PEENE-KA-KE

A na ye bena yana to, a nu tege mo ye a yeiri a kwo kɔtaa, a nam maŃe a yeiri o na wo m̄ to de. ChwoŃa kalo yerane a na t̄ge da se a taa Ńoe to ye se a taa zoore dedam chorro tei ne mo, ye a maŃe a yeiri ba badwonna ko ná dae a na vei se a zo de ba to maŃa ne. Dé chorro tem wolo wolo wo ti yiga se te kwei amo se a taa ye te bu se te daare te pa se a l̄ere a taa zoore te wo dedoa tei ne de. A laam jege se a taa tole mo. A ná zo dedoa tei ne da yalei, yatɔ, se a daa vu wodwoŃi de tei a ke da fee. Ko maŃe de bena fuga yana laŃa ne, a wo f̄ge a jeini ba wolo wolo tei ne a yi bene naa se a ta we a lage a vu sikuuli dedoa mo ba tei ne a yi bene. Ko woli de a na kare a tole to, dé chorro tem tedwonna yaare ne chekke pa se de zem maama, ko jege daanem se a ta a yaara yam taane. A nae bohare-zuru a dwonna balo a de ba na wo sikuuli ne daane to tei ne mo kolo Ńwaane, sikuuli yerane mo ye m̄ a ná wora a na yeini a swei s̄ŃŃ yaara yam swia to. A na yi bena fuga to, a kwaane mo a toŃe Luu Dedoa de W̄e D̄e ne de maŃa kalo ba na pe sikuuli bia chwoŃa se ba si to se a taa nae Ńweero. A toŃe konto mo se a taa t̄ge a maa nii a tetere baŃa ne. A ta t̄ge a zeŃe k̄nkereke sam dede l̄om baŃa ne, a maa yeini a diini na-bworru naneero de bwi wone a ḡone ywona ye a ta t̄ge a vei m̄ ba na cheiri kandwa da to a toŃa. A ke totoŃa yanto dwi dem bena fuga mo pa se a wane a tiŃi sabu a ma a vu sek̄ndere sikuuli a ti. De a yaara yanto maama, a d̄em ta jege yi-seena de t̄n̄ zamesem ye ko pa se ba kuri ne se a taa ye sikuuli bia bam yiga tu sek̄ndere sikuuli dem ne. A na ti sikuuli to, a twanno tem lamma chekke mo.

TotoŃe 2.3 Ka-le boboŃ-kura na jege Ńwaane to ka-nuŃi poponem wone

1. Jeini na gurupa ne, laam bw̄e na kw̄era yam na wo kuri ne to se á daare á popone boboŃ-kuri delo na wo ya wone to.
2. Ta na boboŃ-kuri dem á na n̄ to á bere á yuudwonna bam na wo kelase dem wone to.

Z̄-niiri na jege Ńwaane tei to

Busankana: A n̄ono, a yei we ko gara, n tabe n boŃe n nii z̄-niiri na tiini de jege Ńwaane tei to na?

Bakeira: Ẽn, a boŃe we, ko jege se ko taa ye n na wó ta-n t̄ge wad̄e n daare n nege n yuu tiina tei to mo.

Busankana: Mo ko da konto, se n ke zɔ-niiri to dwoi n na wó yɔɔre n ta-n tɔge wade tei to. Ko jege woŋo se ko ke de chega pam, negero de chega dim mo. Boŋe n nii maŋa kalo n na se n tiina ni to, ko bere we n pɛ ba bera yam chega mo.

Bakeira: N taane dem jege kuri. Se dé yuu tiina bam de nam ná ke ba tusi?

Busankana: N bwia yam lamma. Ka taa se nɔɔna nia yɔɔ yerane de nam ba jege kuri. Dé jege se dé bwei bwia mo se wonnu veere jase ne ko na maŋe. Amaa, ko maama ne to, ka ke zɔ-niiri woli mo pa se wonnu ke te tɔge chwoŋa ye dé jege yezura.

Bakeira: A wo fɔge a boŋe a vu daane seeni.

Busankana: Boŋe konto wone n nii – zɔ-niiri ye woŋo kolo na jege kuri se yedaane vu yiga to mo. Maane n nii zɔ-niiri na wo banto laŋa ne, wonnu na vei tei to: bereno – zenzameso, bu tu – bu, totoŋa tu – tontoŋeno. Zɔ-niiri pa se dé pae daane chega ye dé nae yiga veija.

Bakeira: N jege chega. A wó kwaane se a taa ke zɔ-niiri a ŋwea ne.

Totoŋe 2.4 Ŋwaŋa

Jeini na balei balei, popone á tetere lara/kwɛɛra na nye de baŋa nyena yam to se ko vu mina totoŋa seeni, leile ywono diinim wonnu wola naa dé zoorem jei ná lamma ko na jege ŋwaane tei to baŋa ne, se á daare á ke ya á bere kelase dem. Á ná ti de á kwɛɛra yam, laam bwei na kelase dem se ba bwe ba na boŋe we boboŋ-kuri dem ye delo to. Konto kwaga ne, abam de laam ta boboŋ-kuri delo na wo kwɛɛra yam ne to á bere kelase dem.

Totoŋe 2.5 Ka-Ga Ka-Maŋe Yiga

Ga tapane dem na wo kuri ne to se n daare n leiri bwia yam na saŋe to.

1. Jeini na á gurupa yam ne se á ma ka-baane ka-nii chwodea kam á ga tapane dem na wo kuri ne to se á daare á popone boboŋ-kura yalei na wo de wone to á tiŋi. Laam ta na á leira yam á bere gurupa yadwonna yam.
2. Ma na ka-zuri-yera ka-ga chwodea kam á ma á beeri tapane dem na wo kuri ne to wone wonnu telo poponno wom na boŋe we te jege ŋwaane se sikuuli yuu tu wom taa ke to, se á daare á popone te á tiŋi.

Sikuuli yuu tu wom mo ye dam-diru na ye paŋwa to sikuuli dem ne. Wonto mo wó bere o na lage se wonnu taa vei tei sikuuli dem ne ko tɔge de o na wó nii balo na ke berem de zamesem to baŋa ne, berena na jege se ba taa ke wonnu telo kelase ne to, o na wó pa zenzamesa de berena pempanno tei, de o na wó nii se dam-dira badwonna sikuuli dem ne ke ba totoŋa lanyerane tei to, ye kolo na jege ŋwaane chekke ko pae sikuuli dem yiga veija to mo. Daniel Duke (1989) tage we, n na wó ta-n jege totoŋ-naga kalo na lamma to jege ŋwaane lanyerane, amaa konto yerane

baa wane ko pa se tɔnɔ zamesem vu yiga. Sikuuli yuu tu wom jege se o nii o na wó tɔge chwei selo na wó pa se nɔnɔ maama ke o totona ko tɔge chwonja to mo se chwei sem konto woli se zenzamesa yé taa ke zɔbania.

KA-GA KA-GAALE YIGA NYENYERO

BoboŃa belesem bwia: Ko tɔge de n na jege ywono kolo ka-ga ka-maŃe yiga baŃa ne to, popone kukuanu nmo na boŃe we ka-ga ka-gaale yiga na ye kolo to. Laam kwei n ma-n maŃe de seiná yalo na wo kuri ne to.

Ka-ga ka-gaale yiga: Konto ye maŃa kalo n na gage labaare na daga se n ta-n ma-n lare n tetere to mo. Ko ta daare ko woli se n ni labaare dem na tɛ kolo to kuri de taane yedɛ selo na mɛ se toŃe to, ye ko ta wó pa n zamese botarebu-doora de. Gare m dento dwi woli se n ta-n wae n gare lanyerane mo, n ta-n lage gare m ye n ni de ywoani. N ná gare labaare taana dedɛ, ko woli mo se n ta-n wae n ŋɔɔne pa ko tɔge chwonja lanyerane.

Ka-ga Ka-gaale Yiga Nyenyero

Ka-ga ka-gaale yiga nyenyero tem mo tento;

Ka-ga lanyerane: Konto ye se n wane n ga se ko veere, lela lela, se ko toore, de n na kwaane se n bwoŃi botarebia se ba tɔge chwonja tei to mo. Konto ta wae ko mae ko maŃe taane lam.

Tapane yedaa: Konto ye poponna na tigisi labaare tei tapane wone to mo. Zenzamesa na lware tapane dem yedaa, ko wó woli ba mo se ba ke ba boboŃa woyum tem na wo de wone to baŃa ne se ba wane ba lware woyum tem konto na nye daane tei to, se ba wuuri ba boŃe ba nii kolo daa na wó saŃe to. Konto ta maa woli se ba laam maase ba na gara ba ni wonnu kura tei to.

Maasem: Konto ye wonnu telo zenzamesa na wó ke se ko woli ba se ba ni kolo ba na wora ba gare to kuri mo. Konto bere we n wane n ta n ná ni wonnnu telo n na gare to kuri. Ba ná maane ba lware we ba ba ni boboŃ-kuri delo na wo tapane dem ne to kuri, ba jege se ba nii ba na wó ke tei ba ni de kuri se ba laam twoŃi gare m dem to mo.

Ka-ma ka-yeiri: Konto ye se gareno mo ma labaare dem o na gage to o ma-o yeiri wonnu ye te ya wo nuŃi jase konto gare m dem wone. O wó yɔɔre o nii wonnu na vei tei to mo o ma-o ta. O wó wane o ma ywono kolo o na maŃe o jege to de labaare delo na wo tapane dem wone to o ma-o kwei zega, se o belese taane dem wone o daare o ta tapane dem na bere kolo to.

Zanem: Zanem wae de ke gare m maŃa ne naa gare m dem kwaga ne. Gareno wó kuri o boboŃa, o belese tapane dem, o daare o kwei boboŃa o nuŃi tapane dem wone se o wane o na de chega o daare o ni de kuri.

Zura yera n ga tapane dem na wo kuri ne to.

Kwεεm

Kwεεm ye wo-cheɔ kolo na woli nabiinu yezura ye ko zeɪŋi o yuu to mo. Konto maa ye nabiina na wó taa ke ba weeru nenεene wei-dala, na-digiru de na-popɔɔ tei se ko che jawe-bia ye ko pae nɔɔna jege yezura to mo. Ba na wó lɔ nε zegem jei/banjere di, ba ko gɔtaaro de ba na wó taa jege jei selo ba na wó lwo weeru da ba zwe se te yé jage to, de mo wó zeini yezura. Kwεεm ná tera, ko wó pa se jaweero nenεene nichεɔ, chɔɔ de jaweero tedwonna digiru na jaane te te tui ye te goe nɔɔna logo bana maama ne to jage mo. Ko woli da, digiru ná gaale, ko ba jege daanem ko pae nabiinu yedaa kam yerane, amaa ko jege daanem ko pae o ηwea maama wuu mo.

Totoŋe 2.6 Ka-ga ka-gaale yiga nyenyero

Zane tapane dem na wo bana ne to se n ta nmo na boŋe we de poponno wom ye wolo to, de tei (ntanete, labaare twanno, twanno, etc) labaare dem na wó wane de jage to.

Laam nam wuuri n ta nmo na boŋe we tapane dento na wó ke tei de popone de yalese to. Poponno wom lage o tigisi de yedaa kam tate mo, ye wonnu to mo o wó taa lage se o ta te taane?

EXTENDED READING

- Watch the suggested video what intensive and extensive reading are, the steps involve in both and the benefits of extensive reading for further understanding. <https://youtu.be/ZvEbLSLyrno>
- Watch this video on types of reading for further understanding of the concepts of skimming and scanning <https://www.youtube.com/shorts/pCuxPhM0Wtg?t=59&feature=share>
- Read the text below which discusses intensive reading and extensive reading in details for more knowledge https://www.academia.edu/38319415/Extensive_and_Intensive_pdf.

KA-JWOORI KA-MAANE BOBOŊA BWIA

Ka beeri boboŋ-kuri tapane wone

1. Ma n tetere boboŋa n maŋe ‘boboŋ –kuri’ na ye kolo to se ko veere.
2. Ga tapane dem na wo kuri ne to se n daare n leiri bwia yam na saŋe to.

Negero na wae kolo te ke to

Negero dae woŋo kolo n na wó fe nɔɔna se ba pa-m to amaa ko ye nmo tetere totoŋ-naga mo wó pa se nɔɔna taa nege-m. Konto nam mo pa se nɔɔna yedaane nua. N ná nege nɔɔna, n bere we n pe ba zula mo ko tɔge de ba na lage wonnu telo, ba na chuli telo de siseina yalo n na ba-n gaale to baŋa ne.

Nii ko na lamma tei n ná zo kelase pa se nɔɔno maama ware o dwoŋi de wopwolo. Kelase dem konto ne, berena de zenzamesa ke bobwea na jege kuri ye ya lamma to ba daare ba cheigi da taane de wopwolo. Negero jege se te taa ye tento mo.

Negero dae n na ke nɔɔna badwonna naa n na nae ba tei to yerane: ko ta ye n na nae n tetere tei ye n ke n wonnu tei to mo. N ná nege n tetere, n jege se n na we n ŋwea jege ŋwaane, n na we n ye n yera mo de n dwonna, ye n ta wó ta-n nii n tetere yedaa de n yezura baŋa ne.

N ná wo sekɔndere sikuuli ne tento to, ta-n yei we negero ye ‘to se n dwoŋi to mo kweera ywoani’. Ta-n nege n dwonna, berena de kateiri dem nɔɔna se ba de wó taa nege-m.

- a. Tayuu kom te be mo ko tɔge de boboŋ-kuri delo na wo tapane dem wone to?
- b. Popone tapun-yuu kolo na wo garem kateiri yiga tu de garem kateira yana tu ne to n tiŋi.
- c. Ma tapuna yana n ma-n popone tapane dem na wo baŋa ne to kukuanu.

Ka-ga ka-maŋe yiga

1. Popone ka-ga ka-maŋe yiga nyenyero telei nmo na zamese popwara kanto ne to.
2. Ma n tetere botarebia n ma-n maŋe nyenyero telo n na popone baŋa (1) ne to se te veere.

Ka-ga ka-gaale yiga

1. Ka-ga lanyerane de zanem sere daane te mo?
2. Maŋe se ko veere ka-ga ka-gaale yiga nyenyero teto.
3. Maŋe kolo na pae ka-ga ka-maŋe yiga de ka-ga ka-gaale yiga dae bedwe to.

POPWARE
SETO TU

TALEIRINA/TALEIRA DE BOTAREBIA MOONEM CHWODE SEDWONNA

TAANE DE DE TOTONJA

Botarebia de Ba Totonja Tapuni Wone; de Taane Poponem Wade Kasem ne

BOBOOM

Popwara kanto ne, n wó lware taleirina/taleira, botarebia mōnem chwode, de afegesa na toje tei Kasem taane dem ne to. N ywono afegesa de taleirina totonja baɲa ne wó woli se n wane n mō tapuna na jege kuri to Kasem taane dem ne. N ta wó na berem bobwea botarebia mōnem chwode baɲa ne Kasem ne. Botarebia mōnem chwode sem sedwonna dé na wó bwe ywo to ye botarebia twoɲim(compounding), botarebia gwonim/fɔm (clipping), ta-ge botarebia jwoɲim/jenem (borrowing) de afegesa gwaanem (affixation).

Bobon-kura

- Afegese ye poponem woɲo mo na mae wadaa ko toje botarebu ne, ko wae ko ye o boboa ne, o tetare ne naa o kwola ne. Afegesa dwoa yam chekke to ye yatɔ mo; perefegese, sɔfegese de nfegese. Afegese ná woli botarebu wone ko pae o jiri naa o leiri o nyenyego/diga mo.
- Taleirina mo mae ya toje taane wone se ya taa lei botarebia, tacheiɲa de bobonja daane se ko wane ko ma ko mō tapuna na jege kuri to.
- Afegesa totonje taane wone ye se ko ma ko mō botarebu-doora mo.
- Botarebia mōnem ye chwodea mo na woli pae dé wae dé mōne botarebu-doora ko toje wade selo na maɲe se wo taane dem wone ye dé mae dé toje to.

AFEGESA

Afegesa kuri: Afegesa ye mɔfena mo na sale botarebu-kugu se ko ma ko mō botarebu-doora naa botarebu-ge to. Afegesa ta wae ya ye taane wadaa woɲo na gwaane botarebu wone o boboa ne naa o gurim ne ye ko pa botarebu wom kuri leiri to mo.

Afegese zege ko pae sɔfegesa naa perefegesa mo kuni dede. Afegese ná kwei de gwaane de botarebu, ko wó wane ko pa o ji naa o taa nye de boratebu-doora mo. Afegesa nam ta wae ya ye taane wone wo-bale na wó wane se sale botarebu se ko ma ko leiri botarebu kuri de o nyenyego naa o diga to. Afegesa nam na wae ya tui botarebu wone tei to mo tento:

Perefegese bere we afegese dem tu botarebu wom boboa ne mo.

Nfegese ye afegese delo na tui botarebu tetare ne to mo.

Sɔfegese ye afegese delo na tui botarebu kweila ne to mo.

Sakumfegese de ye afegese dwi mo. Maña kadwoji ne, botarebu wae o kwei perefegese de sɔfegese maama bedwe baña ne se o ji botarebu-dooro.

Note: Berena de zenzamesa de beeri maana yadwonna ba woli yalo na wo baña ne to.

Wonnu tento ye afegesa mo berjwaane te wae te gwaane de botarebia se te leiri ba kura: a-, -m, -l-, n-, -r-, -ta, -ro, -no, -ru, -yere, etc. Botarebia na jege afegesa to maana: nlei, kadoa, pullu, chorro, berem, etc. Afegesa wae ya pae botarebu bere kɔɔ de dedoa; tuu + ru = tuuru, choro + r = chorro, sɔɔ + ro = sɔɔro, kunu + n = kunnu, bere + no = bereno, etc.

Totoŋe 3.1 Ka-lware afegesa na ye kolo to

Gwaane de n dwonji se á maŋe se ko veere jase afegesa na ye kolo to. Kwaane na se á yé wuuri á nii kolo na maŋe ko bwe ywo to.

Afegesa dwoa: Afegesa na pɔɔre ya ke pwoa yalei yalo wone taane ne to ye jirim de gwaanem afegesa mo.

Jirim afegesa: Yanto ye afegesa mo na woli pae dé mɔɔne botarebu-doora ye ba kura ye ba teiri to. Jirim afegese keim ne, botarebu-dooro wom wae o leiri o zoore botarebia diga kadwoji, ye maña kakam ne de, o diga ba leira. Jirim afegese pae dé nae botarebu-dooro mo ko nuŋi botarebu-kugu kom ne. Maana: **Bere** (keimbotarebu) – **berem** (yere), afegese **-m** na woli botarebu-kugu kom ne to mo tei ko leiri to; **ve** (keimbotarebu) – **vea** (keimbotarebu), afegese **-a** wo pɛ se botarebu wonto, **ve** to leiri o diga amaa, de pɛ dé maane keim na ke de daŋe daane to mo.

Gwaanem afegese: Yanto ye afegesa mo na pae botarebu nyenyego/yedaa leiri ye ko dae botarebu wom diga mo wó leiri. Gwaanem sɔfegese ba pae botarebu kuri leira, konto maa pae se o kuri ba zae se ko mɔ botarebu-doora. Gwaanem afegese bere taane totoŋa wadaa ne woŋo dagem, kanɔ, maña, de tedwonna mo. Konto ŋwaane, n ná kwei gwaanem afegese n ke botarebu na bere dedoa to laam wae o bere kɔɔ. Maana: sɔfegese **-ru** ná gwaane de **luu** (dedoa) to wó ji **luuru** (kɔɔ), ye nfegese **-l-** de ná gwaane de **gulu** (dedoa) wó ji **gullu** (kɔɔ). Ko woli da, maana yadwonna na bere botarebia na nye daane ye ba kura ba tiini ya sere to, ye ba diga de nam wo leiri to mo tento: N ma-n ná kwei perefegese **ka-** (kanɔ) n gwaane de **nuga**, ko wó taa ye **kanuga** mo. Banto maama nuŋi yere diga kam ne mo.

Totoŋe 3.2 Ka- lware afegesa Kasem ne

1. Jeini na gurupa ne se á bwe á daare á maŋe se ko veere jase afegese dwoa yalo maama á na wó na to (kwei na baña maana yam ywono kom se á ma á zeini á tetere) ne á na wó wane tei to- ya leiri botarebu-kuru tem tate mo?
2. Jeini na gurupa ne se á ma afegesa á mɔ botarebia se ba yé muri banu se á daare á ma botarebia bam konto á mɔ tapuna se á de kelase dem ke bobwea ya baña ne.

Afegesa Totoŋa

Afegesa totoŋa ye dwi dwi mo. Yadwonna mo tento:

- Ya woli pae dé mōne botarebu-doora. Maana: pwoo + ru = pwooru; ka + doa = kadoa.
- Ya woli pae botarebia leiri ba di. Maana: saŋe (keimbotare/bu) + -m = saŋem (yere)
- Ya woli pae dé mōne keimbotarebia na vei de maŋa berem. Maana: tu + a = tua; di + a = dia
- Ya zeini pae botarebu wae o bere dedoa de kōgō daane. Maana: si + a = sia; gaao + r = gaaro
- Ya woli pae botarebia poponem tōge chwei ye ba kuri ta ye mwale.

Totoŋe 3.3 Chichiribu kwēra bobōŋe (Concept cartoon)

Ma natōga maŋem dem na wo kuri ne to bobōŋe dem n ma n mō chichiribu kwēra se ko bere afegesa dwi dwi na wae ya pae botarebia kura leiri tei Kasem ne to.

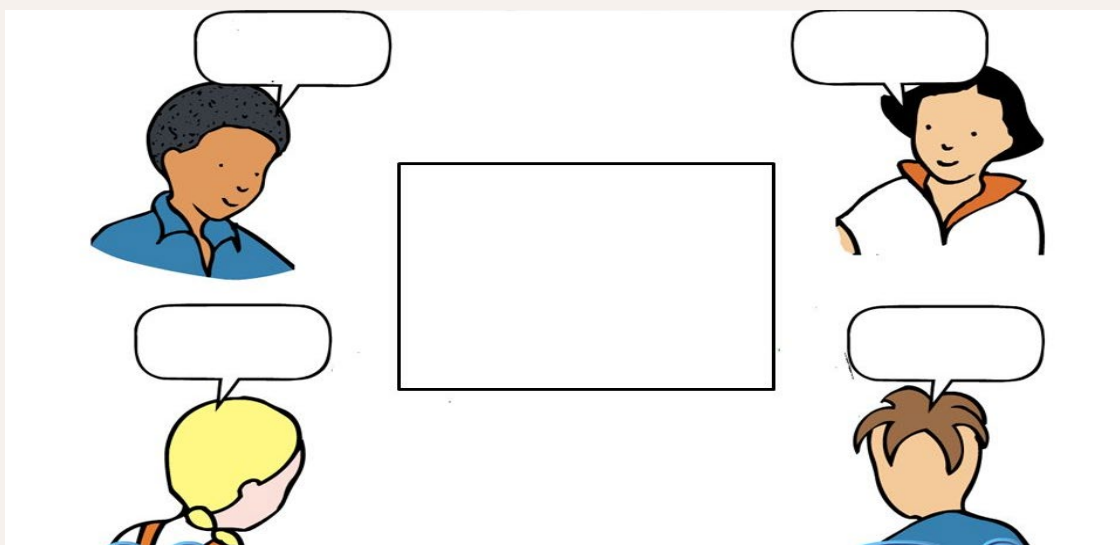

Figure 3.1

Source: <https://slideplayer.com/slide/7403140/>

Totoŋe 3.4 Ka-ma afegesa ka-mō botarebu-doora

- Kuri afegesa yalo na wo botarebia banto ne to n daare n ta afegesa dwoa yalo na ye ya to:

Durim	yia
Dia	kunnu
pullu	maaro

nlei damma

katega Atia

2. Kwei afegesa yalo na maŋe to n gwaane de botarebia balo na wo kuri ne to se ba leiri ba ji yera naa yereŋeina.

bere

chana

kukula

nyageŋe

bere

Popone

nazwoni

3. Á jeini na gurupa ne se á ma afegesa dwoa yam dedoa dedoa á ma á mo botarebu-doora se ko yé muri botarebia bana bana. Ti yiga na se á ta á leira yam á bere á kelase dem se á maŋe ya se ya veere jase.

TALEIRINA/TALEIRA

Taleirina kuri: Taleirina ye botarebia balo na mae ba lei/ke botarebia, tacheiŋa naa takukwi daane to mo. Taleirina ta vo naa ya lei tapuna yalo na maŋe to mo daane se ya ji tapun-kuni, tapun-zogo naa tapun-junjuu se ya da chwoŋa ye ya dae bubwombwoara yedaa kam ne. Taleirina maana mo: de, naa, konto ŋwaane, ywoo, pa se, ye, se, ná, dedaane, de ko de, ko woli da, etc. Taleiru totoŋe chekke ye se de lei wonnu mo daane taane wone. Taleirina maana:

Sikuuli dem mo **naa** yaga kam mo?

Busesenja kam laam do mo **kolo ŋwaane** ka puga sua.

Sia **ywoo** swoona **ywoo**, te maama wae te foge peela.

O seene yia mo o toŋe **pa se** ko ke lanyerane.

Totoŋe 3.5 Ka-maŋe taleirina na ye kolo to se ko veere

Ma bobwea yalo á na ke kelase ne to n ma-n zeini n tetere, se n laam ma n tetere botarebia n maŋe taleirina na ye kolo to.

Taleirina Dwoa

Taleirina jege dwoa dwi dwi mo taane wone. Kasem nam jege dwoa yalei mo; vooŋ de leim taleirina. Amaa vooŋ taleirina yam de ta poore kuni belei mo - vooŋ taleirina yiga tu de vooŋ taleirina belei tu. Dé wó bwe ya dedoa dedoa kuri ne.

1. Leim taleirina
2. Vɔɔm taleirina

Leim taleirina: Kuni dede, taane mōonem ne, leim taleirina yeini ya ye botarebu dedoa mo ye o laam mae o lei taane wonnu na nye daane to daane nenene, yera de yadwonna, naa takuku-dɛera de yadwonna. Leim taleirina maana: de, ye, se, naa, ywoo, amaa.

Leim taleirina totoŋa

Poponem wade sedwonna mo wora ko tɔge de taleirina na mae ya toŋe taane wone tei to.

- a. Leim taleirina na lei taane wonnu ne yera de tacheiŋa to daane maana:
 - i. Kada de Anuga
 - ii. Sana ywoo namwale balɔɔ mo ywoo
 - iii. Busankana naa bakeira
- b. Leim taleirina na lei tacheiŋa de takuku-dɛera to maana:
 - i. Sana mo **ywoo** namwale balɔɔ mo **ywoo** te maama ye wo balwaaro mo.
 - ii. Busankana kam **naa** bakeiri sem mo tua?
 - iii. Wɔ mo leena **se** á bwoŋi-o?
- c. Leim taleirina na lei tacheiŋa daane to maana:
 - i. Bu-balwaaro tem **de** ba badwonna bam
 - ii. Kare sem **naa** se wodiiru tem
 - iii. berena bam **ywoo** zenzamesa bam mo **ywoo**
- d. Leim taleirina na lei takuku-dɛera daane to maana:
 - i. A dia **amaa** a wo su.
 - ii. O tu sɔŋɔ **ye** o wo yi o nu.
 - iii. Wea mo tu **pa** tega kam lone.

Vɔɔm taleirina: yanto ye taleirina mo maŋa dede na dwoi botarebu dedoa to na mae ba vɔ taane wonnu daane pae taane kuri nuŋi jase to. Maana: na...to, pa se, ná, beŋwaane, konto ŋwaane, seise, kolo ŋwaane, amaa dei ... mo na. Vɔɔm taleirina nam pɔɔre ya zege kuni belei mo: vɔɔm taleirina yiga tu de vɔɔm taleirina yalei tu.

Vɔɔm taleirina yiga tu: Kuni dede, taleirina yanto dwoŋi ye botarebia balei mo na tui daane ba toŋe taleiru dedoa totoŋe taane wone to. Dé wó wane dé bwoŋi konto dwi we botarebia balei taleirina ba na toŋe daane balei balei to ŋwaane. Yanto mae ya vɔ takuku-nabwona de takuku-dɛera mo daane. Maana: na...to, kolo ŋwaane, konto ŋwaane, konto to, ná...seise, pa se, etc.

Maana mo tento tapuni ne:

- a. Ko na tu **konto** to **ŋwaane** mo o daa wo di gole dem maama.
- b. Wɛdam **ná** tu ywo **seise** o kwɛɛre chekke.
- c. Ba **na** duri **to** ba luga.

Voom taleirina yalei tu: Taleirina yanto dwoŋi vɔ takuku-nabwona de takuku-deera mo daane. Maana: ná, pa se, pa, se, ye, na...to, kolo ŋwaane, konto ŋwaane, beŋwaane, konto to, seise, ná...seise, naa, ywoo, etc. Taleirina yanto wae ya tui ya dwoi bedwe tapuni wone, ye kuni dede yanto mo mae ya mōne tapun-junjuuru.

Maana mo tento tapuni wone:

1. Bia bam popone lanyerane **pa se** ko che.
2. Wodiu wo ti **kolo ŋwaane** mini dem ba jaane mo **konto to** á baa di leile.
3. Akwo duri mo **beŋwaane** o ba lage taane **ye** bia bam ta chene.
4. Seise a da a vu se ko ná dage konto a baa yi ba.
5. Zenzamesa bam zamese wo-laaro amaa beŋwaane mo ba ba ke te se ko bere kolo ŋwaane lane keim na maŋe to?

Totoŋe 3.6 Taleirina totoŋa tapuni wone

Popone se ko yé muri maana yato yato taleirina dwoa yam dedoa dedoa baja ne se n daare n ma ya n mō tapuna. Kwaane se n ga n tapuna yam n bere kelase dem maama n daare n bwe de ba kolo na tei ye nmo ma taleirina yam konto n toŋe to.

Taleirina totoŋa na jege ŋwaane tei to

Taana na mae taleirina ya toŋe tei to dae bedwe, amaa, totoŋa yalo taana dede na mae taleirina ya ke to mo tento:

1. Yanto mae ya maŋe pa ko veere mo ya bere kolo na tei chane/daane naa kolo na tei ye woŋo ke to.
2. Ya woli mo pae dé wae dé gwaane takukua dedoa naa tacheiŋi de dedwoŋi daane.
3. Dé mae ya dé gwaane boboŋa na bere veo to mo daane. Maana: *Yé ba se a baa vu.*
4. Dé mae ya dé bere boboŋa na dae daane to mo.
5. Ya woli pae dé wae dé kwei boboŋa na bere seem to mo dé gwaane daane. Maana: *A wó vu yaga kolo ŋwaane a lage wodiu mo.*
6. Dé mae ya dé gwaane boboŋa na bere veo to de yalo na bere seem to mo daane. Maana: *Amo baa vu yaga zem ye Awea maŋe o vu.*

Zenzamesa, taa yei we taleirina na wó ma ya toŋe tapuna dwoa yalo wone to mo wó bere ya totoŋa.

Ka-ma taleirina ka-mō tapuna

Wade fenfee mo wora na bere dé na jege se dé taa mae taleirina dé toŋe tei to. Ka-toge wade sento wó zeini se dé popone mo se ko da chwoŋa lanyerane.

1. Taleirina lei boboŋa, kikia de wonnu mo daane. Konto ŋwaane mo ko maŋe se n ma taleiru wolo na maŋe to n toŋe se o wane o ke kolo nmo boboŋa yam na bere to.

2. Taleirina mae ya pɔɔre botarebia na popone ya tɔge da kwaga to mo daane.
3. N ná wora n mae taleirina n popona, n jege se n maane we ya wó wane ya ke tapuni dem de sem maama mo daane.

BOTAREBIA MƆƆNEM CHWODE

Botarebia mɔɔnem ye chwonja kalo n na wó tɔge da n mɔ botarebu-doora taane wone to mo.

Taane wae de kwei chwode sem konto dedoa naa selei dedwe bɔɔa ne de mae de mɔɔne botarebu-doora. Chwode sem konto sedwonna mo ye botarebia gwaanem (blending), botarebia twonjim (compounding), botarebia gwonim/fɔm (clipping), ta-ge botarebia jwonjim (borrowing), afegesa gwaanem (affixation), ka-bwonji-ka-tulisi (reduplication), botarebu diga leirim (conversion), botarebu-chichwoaru gwaanem (acronym), etc. Botarebia mɔɔnem chwode sem konto sedwonna mo dé ke se bwɛem/berem kuri ne labaare dem ne.

Totoŋe 3.7 Ka-ke bobwea ko tɔge de taane dem na ke tei de nae de botarebu-doora to

1. Á bwoi wo-donno telo na dae telo abam na maŋe á yei te ni ne abam daa kam ne to yera tate mo (wonnu jirim (technology), bobonja (concepts), kikeeru (ideas), etc.)?
2. Wɔ mo pae wonnu tem tento yera yam?

Botarebia twonjim: Konto ye botarebia balei naa ba na dwoi balei to mo gwaane daane ba mɔ botarebu ye o kuri ye de yera de botarebia bam dedoa dedoa na tui daane ba mɔ-o to kura yam. Botarebia balo na gwaane daane to wae ba nuŋi botarebia di yera yera naa botarebia diga dedoa wone. Ba wae ba ye yere + yere, yere + keimbotarebu, yere + yereseini, de badwonna. Maana mo ye: keim + botarebu = keimbotarebu, yere + seini = yereseini, ni + mɔɔ = nimɔɔ, kaane + laao = ka-laao, bakeira + pwola = bakeir-pwola, de yadwonna.

Totoŋe 3.8 Ka-leiri botarebia twonjim yedaa pɔɔrem

Le botarebia balo na wo kuri ne to dedoa dedoa ye ba mɔɔnem tɔge botarebia twonjim dem to n popone n tiŋi se n daare n ga ba n bere kelase dem.

lanyerane, sɔlesonjo, sɔlegwaale, kandwe-nyeeana, yadwonna, se-lɔŋɔ, si-lwei, kania, kamaane, sabupwona, wodi-nɔɔno, kanyaane, digabu, tɔn-zwa, naŋona, wo-seiku, chwonja, nakeimpwoana, dwo-bia, vei-laao, tentɔreme

Botarebia gwonim/fɔm: Konto ye n na wó ja botarebu n fɔ n daare chicheira se o ji botarebu-dooro to mo ye chicheira kam konto kuri ye ka yera de botarebu wom maama kuri ya na ye tei to. Konto bere we n wó wane n ma botarebu-dwooru n mo botarebu-dooro ko tɔge de n na wó gwoni botarebu-dwooru wom chichworo n yage to. Gwonim dem wae de gwoni botarebu wom boboa ne, tetare ne, naa kwola ne. Maana: siseiŋa – luusiseiŋa, lwei- selwei/garelwei, nakeim – nakeimpwoana, gwaga – nakanteiligwaga, dala - dapala, etc.

Ta-gɛ botarebia jwoŋim: Konto ye taane na yeini de mae taane dedwoŋi botarebia de toŋa pa ba lɛɛre ba maŋe de wone to mo. Taana dedɛ mo jege ta-gɛ botarebia ya mae ya ŋɔɔna. Botarebia na dae Kasem botarebia ye dé mae ba dé ŋɔɔne pa se ba maŋe taane dem wone to maana mo tento: bɔgete-bucket, kamantwoosi–tomantoes, parasetamɔ-paracetamol, teibole- table, manchese/manjese, selevaa/selebaa, kwooti, wawataka, wɔche, sikuuli, gadwogo, paanoo, sinii, potemaane, fwooni, worabaa, chaleiwatei, pɛene de ba badwonna.

Totoŋe 3.9 Ka-lware botarebia dé na jege taane dem wone ye ba nuŋi ta-gɛ ne to

Lage n tetere botarebia fuga na ye ta-gɛ botarebia na wo Kasem ne to n popone se ko ma ko ke kelase zamesem bobwea.

Botarebia mounem chwode na jege ŋwaane tei to

1. se woli pae taane botarebia pula.
2. se ta pae taane kuri jaane tega lanyerane.
3. se pae taane wae de nae botarebu-doora se dé ma dé bwoŋi wo-donno.
4. se zeini taane zamesem.
5. se pae dé lware botarebia de ba kura na nuŋi me to chekke.

Totoŋe 3.10 Chichiribu kwɛɛra boboŋe

Ma natɔga maŋem dem na wo kuri ne to boboŋe dem n ma n mo chichiribu kwɛɛra se ko woli se n ma-n pa bwia yam leira; ‘Ba ke tɛ mo ba nae botarebu-doora debam taane dem ne?’

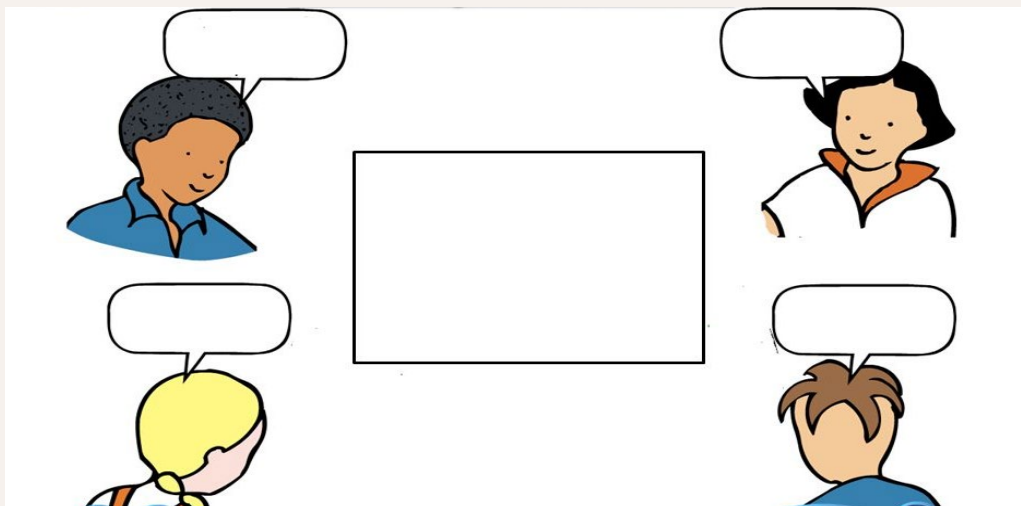

Figure 3.2: Word Formation (Botarebia Mocnem)

EXTENDED READING

- Beliaeva, N. (2019). Blending in morphology. Retrieved on 29th June, 2024 from <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199384655.013.511>
- Dressler, W. U. (2000). Naturalness. In G. Booij, C. Lehmann & J. Mugdan (eds.), *Morphology: An international handbook on inflection and word-formation*, Vol. 1, pp. 288–296. Walter de Gruyter.
- F. V., Rodman, R., & Hyams, N. (2007). *An introduction to language*. Thomson Wadsworth.

KA-JWOORI-KA-MAANE BOBOŊA BWIA

1. Maŋe afegesa memaŋa.
2. Popone afegesa dwoa yam na ye yalo Kasem ne to.
3. Bere afegesa yana Kasem ne.
4. Bwe kwata kwata afegesa totoŋa yana.
5. Kuri afegesa yalo na wo botarebia banto ne to n daare n ta afegesa dwoa yalo na ye ya to:
 - a. banna
 - b. pullu
 - c. tɔnno
 - d. kuram
 - e. nlei
 - f. wodwoŋi
6. Mɔ botarebia banu banu n pa afegesa dwoa yam Kasem ne.
7. Maŋe taleirina na ye kolo to chekke Kasem ne.
8. Popone taleirina dwoa yalo na wo Kasem ne to n tiŋi.
9. Maŋe taleirina dwoa yalo n na popone to na sere daane tei to.
10. Ma dwoa yam dedoa dedoa n na popone to maana n mɔ tapuna.
11. Lɔ bibeiri taleirina yalo na wo tapuna yam wone to kuri ne.
 - a. Kaane de o bu tua.
 - b. Anutua di amaa o wo su wodi u kom.
 - c. Kukura kam wei mo pa se ŋweena bam duri.
 - d. Sikuuli bia yuu tu ŋɔɔne de bia bam konto ŋwaane mo ba ye seei to.
 - e. Nɔɔno wom ne bia bam mo ye ba duri kolo ŋwaane ba fona mo.
12. Maŋe se ko veere botarebia mɔɔnem chwode na ye kolo to.
13. Popone botarebia mɔɔnem chwode sem wone setɔ Kasem ne n tiŋi.
14. Maŋe se ko veere botarebia mɔɔnem chwode sem dwoa yatɔ memaŋa.
15. Maŋe se ko veere ko bere kwata kwata boboŋ-ŋona yatɔ botarebia mɔɔnem chwode na jege wola tei abam taane dem ne to.
16. Beeri maana na bere botarebia mɔɔnem chwode dwoa yalo na wo tapane dento kuri ne to wone.

Zem tento, wonnu jirim ye kolo na jege ɲwaane to mo tɔnɔ zamesem ne. Zenzamesa mae magazine mo ba beeri swa ne gogole ne se ba ma ba lelage ba na labaare ye berena de toɲe wonnu pae te tɔge imeeli te nuɲa. Ko woli da, sikuuli bia balo na baa wane ba vu sikuuli naa yuniveisiti dem ba jeini da ba zamese to, tɔge ntanɛɛte baɲa ne mo ba ke ba zamesem. Kolo nam na pae dé boboɲa beeri to mo ye, kɔ mo wó ke jwa seeni? Dé wó ma wuroboɔta dé leiri berena yuu ne de dedoa?

POPWARE
SENA TU

TACHEIŃA/ TAKUKWI YEDAA DE POPONEM WADE

TAANE MŃONEM WADE DE SE TOTOŃA

Kasem Taane Dem Poponem Wade

BOBOOM

Popwara kanto ne, n wó zamese taane wade nenene tacheiŃa, takukwi de poponem wade mo. N wó zamese tacheiŃa dwoa de ya yedaa ko woli de ko takukwi dwoa Kasem ne. Dé wó ke bobwea poponem wade baja ne. Taane wade sento lwarem wó woli-m se n wane n mŃ tapuna na jege kuri to ye n wó ta wane taane wo wonnu telo kura na lira to de n ke. Konto nam ta wó pa se n ni berem kateira yadwonna na nye de dento nenene Feilim to kuri.

BoboŃ-kura

- TacheiŃi ye botarebu mo naa botarebia mo na tu daane ba ke botarebu dedoa totoŃe taana wone to. TacheiŃa wae ya jege dwoa nenene yere tacheiŃa, keimbotarebu tacheiŃa, yereseini tacheiŃa, botarebia yedaane berem (postpositional) tacheiŃa de keinseini tacheiŃa.
- Takukua ye botarebia mo tu daane ba mŃ tapuni. Ka jege taankugu de keimbotarebu mo se ka ma ka mŃ tapuni naa tapuni dem daa kadwoŃi.
- Poponem ne, makka mo mae ya toŃe se ko pa se taane kuri nuŃi jase ye yanto ye poponem makka mo, ya yadwonna mo ye taane paare, kŃlŃn-kukua, kŃma, de kŃlŃm.

TACHEIŃA

BoboŃa belesem bwia: Bwe nmo na nigi tacheiŃi kuri tei to de n dwoŃi ne n ná nii sinii konto na te tacheiŃi taane to n ti. https://youtu.be/P5_OB5oKwxM. Kwei n leira yam n ma-n maŃe de n gurupi dem nŃŃa de leira.

TacheiŃa MaŃem: TacheiŃi ye botarebu (bot.) mo naa botarebia mo tu daane maŃa kadwoŃi ne ye ba ke totoŃe na jege kuri to tapuni wone. Se tacheiŃi taa jege kuri to, de jege se de taa jege botarebu-yuu (bot-yuu) mo de wone ye botarebu-yuu kom konto ye kolo na jege Ńwaane chekke tacheiŃi dem wone to mo. Botarebu-yuu kom na ye kolo to mo wó bere tacheiŃi dem na ye tacheiŃi dwi delo to. Konto bere we botarebu-yuu kom na nuŃi botarebia diga kalo to mo wó pa dé lware tacheiŃi dem yere. Botarebu-yuu (bot-yuu) kom ná nuŃi yere (Yr) diga kam wone, tacheiŃi dem ye yere tacheiŃi (YrT) mo. Botarebu-yuu (bot-yuu) kom maa ná nuŃi keimbotarebu (Kb) diga kam wone, tacheiŃi dem ye keimbotarebu tacheiŃi (KbT) mo. Botarebu-yuu (bot-yuu) kom maa ná nuŃi yereseini (Ys) diga kam wone, tacheiŃi dem ye yereseini tacheiŃi (YsT) mo. Botarebu-yuu (bot-yuu) kom nam ná nuŃi keinseini (Ks) diga kam wone, tacheiŃi dem ye keinseini tacheiŃi (KsT) mo. TacheiŃa maana: bia bam, wo tu, daa ta wo nigi, etc.

Tacheiŋi dwoa

Tacheiŋi dwoa yam ye yanu mo: yere tacheiŋi, keimbotarebu tacheiŋi, yereiseini tacheiŋi, keinseini tacheiŋi de botarebia yedaane berem tacheiŋi. Maŋa kadwoŋi ne, botarebia badwonna dae yereiseina naa keinseina amaa ba wae ba toŋe botarebia di sem konto totoŋa se ba ma ba seini yere naa keimbotarebu.

Yere Tacheiŋi

Yere tacheiŋi (YrT) ye tacheiŋi dwi delo botarebu-yuu kom na ye yere to mo. Yere tacheiŋi yedaa kam ye teiri teiri mo. Nii maana mo tento kuri ne.

1. Yere tacheiŋi (YrT) wae de ye yere (Yr) naa yereleirinu (YrL) yerane. Tacheiŋi dwi dento jege botarebu dedoa yerane mo na ye yere naa yereleirinu to de wone.

Teibole 4.1: Yere Tacheiŋa yedaa.

MAANA	YrT	YEDAA
Adoa tua.	Adoa	YrT- Yr
Tugu mo pore	tugu	YrT- Yr
O wo tu.	o	YrT- YrL
Ba ti mo.	ba	YrT- YrL
Kaleveɔ dwara	Kaleveɔ	YrT- Yr

Teibole delo n na ne baŋa ne to, n wó maane we YrT dem jege yere dedoa naa yereleirinu dedoa yerane mo. Kolo kolo wo seini botarebu-yuu kom.

2. Botarebia na dwoi dedoa to wae ba wo yere tacheiŋi ne. Yereiseina, yereberena(Yb) de yere dedwoŋi ye wo-seinnu telo na wae te gwaane yere wone se te ji yere tacheiŋi to mo. Teibole dem na wo kuri ne to jege maana yanto dwi mo.

Teibole 4.2: Yere tacheiŋa na jege wo-seinnu

TAANE	TACHEIŊI	YEDAA
Kaane wom yi da.	Kaane wom	YrT-Yr + Yb
Teibole kamunu kom mo chɔge.	Teibole kamunu kom	YrT-Yr + Ys + Yb
Worabaa bɔgete	Worabaa bɔgete	YrT-Yr + Yr

<i>Pa ne wodiu kom fenfee yerane.</i>	Wodiu kom fenfee yerane	$YrT - Yr + Yb + Ys$
Jeini daa yutuŋu kamunu kom ne?	daa yutuŋu kamunu kom	$YrT - Yr + Yr + Ys + Yb$

Yere tacheiŋi wo-seinnu

Botarebia na seini yere tacheiŋi: Banto ye botarebia mo naa tacheiŋa mo na pae yere delo na ye botarebu-yuu to labaare. Botarebia na seini yere tacheiŋi to wae ba tui ba daare ba pae botarebu-yuu kom naa botarebu-yuu kom wae ko tui ko daare ko pae botarebia balo na seini yere dem to. Maana na bere botarebia na seini yere to na tu ba daare ba pa botarebu-yuu naa ba tu botarebu-yuu kwaga ne to.

Maana

a. Bu balaŋa ba fœ vwa.

Bot-yuu wo-seinnu Kb Yr

b. Kanuga busankana kam tua.

Wo-seinnu bot-yuu wo-seinnu Kb

c. Punna kaana bam dia.

Wo-seinnu bot-yuu wo-seinnu Kb

d. Da-memena tera.

bot-yuu wo-seinnu Kb

e. Boŋo kom zo diga kam?

Bot-yuu wo-seinnu kb yr wo-seinnu

Baŋa maana yam ne, dé wó maane we boboa ne, botarebu-yuu kom ‘bu’ kwaga ne mo ‘balaŋa’ tua se ko seini ‘bu’; belei tu ne, ‘kanuga + kam’ mo ye wo-seinnu telo na seini ‘busankana’ (botarebu-yuu) to. Maana yato tu ne, botarebu-yuu kom maa ye ‘kaana’ ye kolo na seini ‘kaana’ to ye ‘punna + bam’ mo. Maana yalo na twoŋi to ne, botarebu-yuu kom ye ‘daa’ mo ye botarebu wolo na seini ‘daa’ to ye ‘-memena’ mo. Kweila kam ne, dé nɛ we ‘boŋo de diga’ mo ye botarebu-yum tem ye ‘kom + kam’ ye wo-seinnu na seini ‘boŋo de diga’. Dé ta wó maane we, botarebia balo maama na seini botarebu-yum tem to wae ba tui botarebu-yuu daa kalo maama de.

Totoŋe 4.1 Ka-mɔ Yere Tacheiŋi

Jeini na gurupa ne, laam mɔ na yere tacheiŋa yato yato. Dedoa taa ye yere tacheiŋi na jege yere yerane, dedwoŋi de taa jege se ko yé muri botarebu dedoa na seini yere dem, ye de dem de jege botarebia na seini yere dem to na wo muri balei.

Keimbotarebu Tacheiŋi

Keimbotarebu tacheiŋi (KbT) jege keimbotarebu mo se o taa ye botarebu-yuu de wone. Tacheiŋi dem wae de jege keimbotarebu-zeinna de botarebia badwonna na gwaane de keimbotarebu wom to se ba toŋe se ba bere kikio, keim naa ba bere ko na ye tei nɔɔno yera ne to.

1. Keimbotarebu tacheiŋi delo na jege keimbotarebu tetere wom yerane to mo ba bwoi we keimbotarebu tacheiŋi mɔɔ to.

Maana:

- a. di
- b. nyo
- c. diini
- d. tua

Maana yalo na wo baŋa ne to, keimbotarebu tacheiŋi yedaa kam ye KbT - Kb.

2. Keimbotarebu tacheiŋi na jege keimbotarebu-zeinnu (KbZ), keimbotarebu wom tetere de o *seinna* to: Keimbotarebu-zeinna woli mo se dé lware maŋa kalo keim dem na ke to naa keimbotarebu tetere wom totoŋe dem na ye tei to (keimbotarebu-zeinnu maana: maa, daa, ta, wó, wo, etc.). Botarebia balo na seini keimbotarebia bam to ye balo na jege ŋwaane keimbotarebu tacheiŋi wone ye ko pae de kuri veere jase to mo. (Maana: zamesem **yaa ye** ywonni yerane mo, wonto mo ba **daa tiŋi** pɛ). Maana yadwonna mo tento kuri ne.

Teibole 4.3: Keimbotarebu tacheiŋa de ya yedaa

Maana:	Tapuni	Keimbotarebu	Yedaa
1.	Adoa, ba .	ba	KbT - Kb
2.	Sugu kom wó di mena yam.	wó di	KbT- KbZ + Kb
3.	Berenó ta maa wo tu ywo!	ta maa wo tu ywo	KbT- KbZ + KbZ + KbZ + Kb + Ks
4.	Kaane wom daa ta maa ya wo ti lela?	daa ta maa ya wo ti lela	KbT- KbZ + KbZ + KbZ + KbZ + KbZ + Kb + Ks
5.	Adoa ye kwor-mageno mo.	ye	KbT - Kb

Totoŋe 4.1 Ka-mɔ Keimbotarebu Tacheiŋi

Jeini na gurupa ne, mɔ na keimbotarebu tacheiŋa yatɔ. Dedoa taa ye keimbotarebu tetere wom yerane, dedwoŋi maa taa jege keimbotarebu-zeinna, ye wowom de jege botarebia balo na seini keimbotarebu tetere wom to.

Keinseini TacheiŃi

TacheiŃi delo na jege keinseini pa de ye botarebu-yuu to mo ba bwoi we keinseini tacheiŃi to. MaŃa kakam ne, botarebia badwonna de wae ba tui daane ba toŃe keinseini tototŃe ye botarebu-yuu kom dae keinseini. Keinseini tacheiŃi seini keimbotarebu, yereiseini naa keinseini dedwoŃi mo. Keinseini tacheiŃi bere keim na ke tatei, maŃa kalo de na kea, keim dem na ke titwontono tei to naa de mae tei to mo.

Teibole dem na wo kuri ne to bere keinseini tacheiŃa maana mo de ya yedaa dwoa.

Teibole 4.4 Keinseini tacheiŃi de de yedaa

Maana:	Keinseini	Yedaa
<i>O vei lela mo.</i>	lela	$KsT - Ks$
Wodiu kom <i>ywona</i> ko gaale chekke.	gaale chekke	$KsT - Ks + Ks$
LuuzuŃa kam <i>diini</i> weyuu baŃa baŃa.	weyuu baŃa baŃa	$KsT - Ks + Ks$
JŃŃŃ kom <i>mage lela diim de da mo.</i>	lela diim de da	$KsT - Ks + Ks + Ks + Ks$

Note: Beeru na keinseina na seini yereiseina to á ma á ke maana.

TotoŃe 4.3 Ka-mŃ keinseini tacheiŃa

Jeini na gurupa ne, laam mŃ na tapuna fuga na jege keinseini tacheiŃa to ya wone. Kwaane na se á ma keinseini yedaa kam á ma-á toŃe. Yé swei na se á lo bibeiri keinseina yam kura ne.

Yereiseini TacheiŃi

Yereiseini tacheiŃi (YsT) ye tacheiŃi delo dem botarebu-yuu na ye yereiseini to mo. Yereiseini tacheiŃi dem seini yere naa yereleirinu mo. Yereiseini tacheiŃi wae de jege yereiseini yerane naa yereiseini de botarebia badwonna na seini de to. Maana mo tento: kukula, dedŃŃ, pelaga, napwoŃŃ, kayŃŃ kom de tedwonna.

Teibole 4.5 Yereiseini tacheiŃi yedaa

Yereiseini tacheiŃi yedaa	
Maana:	Yereiseini tacheiŃi yedaa
Tiobu wom ye kukwolo mo.	$YsT - Ys$

Bu wom dae dedorɔ chekke na?	$Y_{sT} - Y_s + K_s$
O zo gorɔ nasonjo chɛ mo!	$Y_{sT} - Y_s + Y_s$
Bo- zwono kom luga.	$Y_{st} - Y_s + Y_b$
Ayaga yeigi pupu nadoŋo wam .	$Y_{sT} - Y_s + Y_s$
Tega kam peere lanyerane	$Y_{sT} - Y_s + K_s$

Botarebia yedaane berem tacheiŋi (Post-positional Phrase - PP)

Konto ye tacheiŋi mo na bere woŋo. Tacheiŋi dem konto dwi yeini de tɔge yere kwaga mo se de bere yere dem na jege woŋo se de ke de botarebia badwonna tei to. Botarebia yedaane berem tacheiŋi dem jege yere de botarebia badwonna mo se ko bere ba yedaane de wone. Maana mo tento kuri ne;

Botarebia yedaane berem Tacheiŋi (Post-positional Phrase - PP) Yedaa	
Maana:	Botarebia yedaane berem tacheiŋi yedaa
Daa kam tigi kabira kam saŋa ne	$PP - Y_{rT} (Y_r + Y_b) + K_s$
Bu wom zege lɔɔre dem kwaga ne	$PP - Y_{rT} (Y_r + Y_b) + K_s$
To mo zege sɔŋɔ kom yiga ne	$PP - Y_{rT} (Y_r + Y_b) + K_s$
Pɛɛne dem wo yutuŋu kom kuri ne	$PP - Y_{rT} (Y_r + Y_b) + K_s$

Totoŋe 4.4 Ka mɔ Yereine de Botarebia Yedaane Berem Tacheiŋa

Jeini na gurupa ne, laam mɔ yereine tacheiŋa yanu de botarebia yedaane berem tacheiŋa yanu na jege yera ya wone to.

Tacheiŋa Yedaa

Botarebu-yuu kom mo ye botarebu wolo na jege ŋwaane tacheiŋi dem wone to, ye wonto ná tera, tacheiŋi dem baa taa jege kuri. Tacheiŋa dwi dwi mo tui daane ya jiri tapuni.

Maana

- O daa ta wo di.
- Bia bam tua.

Maana yam na wo baŋa ne to, yere tacheiŋi dem poponem mo tiini de zwoŋi to. Botarebia balo maama na daare ye ba wo zwoŋi to ye keimbotarebu tacheiŋi mo. Botarebu-yuu kolo na wo keimbotarebu tacheiŋi dem wone to ye *di* mo. Yere tacheiŋi (YrT) yedaa kam ye yere (Yr) yerane mo amaa keimbotarebu tacheiŋi yedaa kam ye keimbotarebu (Kb) de keimbotarebu-zeinna (KbZ) mo. Ko ye bedwe mo ne dé na lage dé ye maana yalei tu, dé wó na we tapuni dem yedaa kam wo jege tacheiŋi dwoa de ya botarebu-yum.

Tacheiŋi Totoŋa

Ba mae tacheiŋi ba ke totoŋa yanto dwonna mo

1. Ba mae tacheiŋi ba bere boboŋa.
2. Tacheiŋi ye chwoŋa kalo dé na tɔge da dé mae dé lare daane ŋwaŋa de poponem baŋa ne to mo.
3. Tacheiŋi totoŋe delo ta na jege ŋwaane to mo ye, de woli pae dé wae taane dé mɔɔna ye de kuri nuŋi jase.

Totoŋe 4.5 Tacheiŋa pɔɔrem

1. Jeini na gurupa ne se á ga labaare delo na wo kuri ne to se á daare á le tacheiŋi dwoa yatɔ á nuŋi dwoa yam dedoa dedoa dé na bwe to wone.
2. Lɔ bibeira botarebu-yuu kolo na wo tacheiŋa yam dedoa dedoa ne n na le to kuri ne.

A na vei Na-Neo Ni Dɛ Ne to

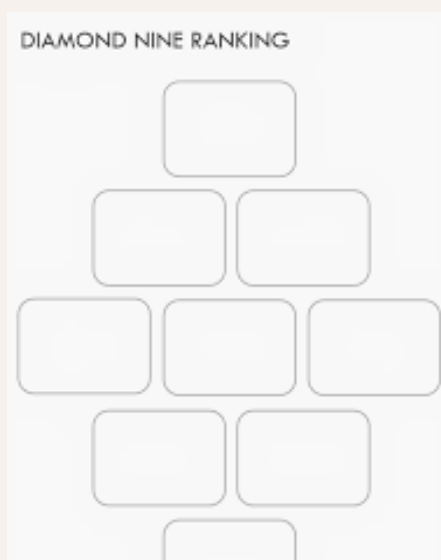
Wiiki delo na ke to tiim dɛ ne, amo de a badwonna mo ke dé yuu ne se dé vu na-neo ni. Wea dɛem nye mo dɛ dem konto tetente ye tega kam yibia dɛem mɔŋe se dé taa jei dé ke kweera de wopwolo. Zezeŋa kam kanto ne, dé maa koleme dé zola de wodiiru telo dé na wó di dɛ dem ne to dé ke tampɔɔ ne dé yɔɔre na-neo kom ni. Vei-zuru kolo na nuŋi na-neo kom ne ko jeeri debam to mo pae veiŋa kam jege wopwolo.

Dé na yɔɔre dé yi da to mo dé vei dé beeri jei-ŋoŋa konkwara kuri ne. Dé maa lware dé sare kasol-bwono kom baŋa ne, dé jeini da. Dé na ne bia na kare ba kweere tei ye nɔɔna de wora ba pugi na to mo pɛ se debam de kɔba se dé zo na bam wo. Ko wo daane ye debam de faŋe dé chu na-zura bam wone pa ba chaŋe ba yage jei sem maama ywonni yerane.

Wea seeni, dé maa jeini se dé si ye dé laam di dé wodiiru tem de teeni bia balo ya na wo dé tampwaro tem wone to. Na bam na zaŋe ba mage peero tem ba ke sɔɔ kolo to ywona zwe ne. Wea kam konto maama, dé kweere mo ga; dé mage je bɔɔle kasolo kom wone ye dé ta mɛ ko dé lɔ di.

Totoŋe 4.6

Jeini na gurupa ne, laam tigisi tacheiŋi dwoa maana yam (a. yere tacheiŋi b. keimbotarebu tacheiŋi c. yereŋeini tacheiŋi d. keiŋeini tacheiŋi e. botarebia yedaane berem tacheiŋi) n na maŋe n ma-n toŋe baŋa ne to se ya da chwoŋa kalo zamesem ne ba bwoi we “diamond nine” natɔga to, ye dé mae dé ke zamesem na maŋe to.

Ko tiini ko chamma

Ko ba tiini ko chamma

Nyenyego 4.1

Source: <https://www.topsypage.com/blog/2019/3/11/diamond-nine-ranking>

Ta n leira yam n bere kelase dem se á bwe ya wone.

Totoŋe 4.7 Tacheiŋi dwoa

Jeini na gurupa ne se á ke bobwea tacheiŋi dwoa yam baŋa ne, se á pa maana na maŋe to tacheiŋi yedaa dwi maama baŋa ne teibole dem ne. Laam á bwe á leira yam de kelase dem maama.

1. Yere tacheiŋi	$YrT - Yr$
	$YrT - Yr + Yb$
2. Keimbotarebu tacheiŋi	$KbT - Kb + KbZ$
	$KbT - KbT + YrT + PP$
3. Yereŋeini tacheiŋi	$YsT - Ys$

	$YsT - KS + Ys$
4. Keinseini tacheinji	$KST - KS$
	$KST - KS + Ys$
5. Botarebia yedaane berem tacheinji	$PP - YrT (Yr + Yb) + Ks$

TAKUKWI DE SE DWOA

Nye konto <https://byjus.com/english/clauses/> baŋa ne se n ga takukwi yera taane se n daare n bwe de n dwoŋi takukua na ye kolo to se n laam ta n leira yam n bere kelase dem.

Takukua ye botarebu naa botarebia mo tu daane ye ka jege taankugu (TK) de keimbotarebu. Takukua ye taane moonem wo woŋo mo. Kuni dede, takukua yeini ka jege taankugu, keimbotarebu ye maŋa kakam ne taamgurinu de woli da. Takukua nyenyego dedoa mo ye, ka jege se ka da taane moonem yedaa kam mo ye ka jege taankugu (yere/yereleirinu) de keimbotarebu chekke tacheinji. Keimbotarebu tacheinji dem mo ba ta bwoi we keimbotarebu (peredekeiti) to. Nii maana yalo na wo kuri ne to.

1. Anutua vei yaga.

↓ ↓

Taankugu keimbotarebu (peredekeiti)

2. Bia bam tigi diga ne mo.

↓ ↓

Taankugu keimbotarebu (peredekeiti)

3. Kania kam de ka bia bam maama tu diim tete ne mo.

↓ ↓

Taankugu keimbotarebu (peredekeiti)

Maana yam na wo baŋa ne to wone, ya dedoa dedoa jege taankugu de keimbotarebu mo ye konto nwaane mo ya wó wane ya taa ye takukwi.

Takukwi Dwoa

Takukwi dwoa yalei mo wora. Yanto mo ye; 1. Takuku-dɛɛre: 2. Takuku-nabwom. Dé wó bwe takukwi dwoa yalei yanto bobwea kuri ne:

Takuku-dɛɛre: Takuku-dɛɛre ná zege ka yerane, ka jege kuri. Ka jege taankugu de keimbotarebu ye ka ta jege kuri dedoa yerane mo.

Maana;

- a. Atega tua.
- b. Kasana yei tɔnɔ.
- c. Vei!
- d. N wó jwoori na?

Maana yam dedoa dedoa na wo banja ne to wae ya zege ya yerane ye ya jege kuri. Takuku-dɛɛra wae ya pɔɔre ya zege ko tɔge ya na tɔŋe tei naa ya ke kolo taane mɔɔnem ne to mo.

Takuku-dɛɛra dwoa de ya takuku-dɛɛra totoŋa

Totoŋe 4.8 Takuku-dɛɛra dwoa

Beeri na takuku-dɛɛra dwoa yana ntanɛte banja ne. Ta n na nɛ kolo to de n yuudwoŋi se n daare n kwei kolo n na nɛ to n ma-n mɛŋe de kolo na wo kuri ne to.

Takuku-dɛɛra dwoa yana mo wora ko tɔge de ya na lage ya bere naa ya ta kolo to. Yanto mo ye; taane, fefeo, bwia de ŋwana. Amaa popwara kanto ne, dé wó bwe yatɔ yerane mo.

1. Taane takukua: Ba mae ka ba tɛ taana yalo na ye chega to mo. Ba mae takukua kanto dwi ba pae labaare de.

Maana

- a. Naao ba de chechara.
- b. Dé wó bobo tɛsa yam zem.
- c. Sikuuli bia bam wo siu ne mo.

2. Fefeo takukua: Takukua kanto dwi mae ka fe nɔɔna, ka beeri wola, ka tɛ nɔɔno se o ke woŋo naa ka pae/kwei kwia mo. Fefeo takukwi sem wae se ba jege taankugu. Ka yeini ka guri de taane paare mo, ye maŋa kadwoŋi ne, ka wae ka guri de ŋwana makke de.

Maana

- a. Zaŋe!
- b. Kada, yé kwei!
- c. Jeini tega ne.
- d. Bwoŋi ne jwa ne.

Ka-Faŋe Ka-Tetere Ka-Nii - Pa se dé nii n na zamese n yi mɛ to

N wó wane n pa botarebia na mae ba bwei bwia Kasem ne to maana na? Tɔ! laam nam pa se dé zamese dé twoŋi da.

1. **Bwia takukua:** Kanto ye takukua na bwei bwia naa ka na beeri labaare to mo. Kanto wae ka ye bwia yalo na lage ɛɛn naa aawo leira to ye ka guri de bwia gwola mo.

Maana:

- a. N zoore yei mo?
- b. N ma-n nuŋi diga ne mo na?
- c. Wɔ mo ye n bereno?
- d. Bɛ mo kea?

N ná yage takuku-dɛɛra bam kwaga ne, dé ta jege takuku-nabwona ye banto bobwea mo dé wó bwɛ kuri ne:

2. **Takuku-nabwonu:** Takukua kanto ye kalo na baa wane ka zege ka yerane se ka taa jege kuri naa ka taa ye tapuni to mo. Ka yeini ka sale de takuku-dɛɛre mo se ka kuri nuŋi jase. Konto ɲwaane mo ba bwoi ka we takuku-nabwonu to. Taleirina mo yeini ya lei takuku-nabwona de takuku-dɛɛre daane. Taleirina maana yadwonna mo tento; pa se, se, bɛɲwaane, kolo ɲwaane, pa, na...to, ná, konto de, etc. Ta-n yei we maɲa kadwoŋi ne, kɔma de wae ka pwe takukwi dwoa yanto daane.

Maana:

- a. Dé ná via, o wó yeigi wonnu tem.
Takuku-nabwonu
- b. O tage we, o wó ba.
Takuku-nabwonu
- c. Alɔɔ na vei kara to, o vage mo.
Takuku-nabwonu
- d. O saɲe kolo ɲwaane o kana mo wae.
Takuku-nabwonu
- e. Kwara wó yeigi o zola yam se o laam ba sɔɲɔ.

Bibeiri mo lɔge takuku-nabwona bam kuri ne tapuna yam na wo baɲa ne to wone.

Takuku-nabwona ke totoɲa dedɛ mo tapuna wone; konto ɲwaane mo ba pɔɔre takuku-nabwona ba ke dwoa wone. Pa na dé bwɛ dwoa yam bobwea.

Takuku-nabwona dwoa de ya totoɲa: Takuku-nabwona dwoa yatɔ mo wora, ko tɔge de ya na toɲe kolo to. Yanto mo ye; yere takukua, yereine takukua, de keineini takukua.

- 1. **Yereineini takukua:** Yereineini takukua kam ye kalo na seini yere to mo takuku-dɛɛre wone. Ka bobo de yereineini mo (kolo, wolo, balo/bera, kalo, selo, telo etc.) naa keineini (maɲa kalo, mɛ/yei, kolo ɲwaane). Maana mo tento kuri ne;
 - a. A yei baaro wolo na tu ywo to.
Yereineini takukua
 - b. Jeiga kam mɛ ba kwe to lamma.
Yereineini takukua
 - c. Kwei tɔnɔ kolo n na popone to n pa ne.
Yereineini takukua
 - d. Dé nɛ tiabu napwoŋo kom na jei to.

Yereiseini takukua

Note: Takukwi selo maama na wo baŋa ne konto ye bibeiri sem lo se kura ne to ye yereiseini takukwi mo.

2. **Yere takukua** ye takuku-nabwonu mo na ke yere na toŋe totoŋe delo to tapuni wone. Ka wae ka toŋe ne taankugu naa keimjwoŋinu (keimjwoŋinu yiga tu de balei tu). Yere takukua de yereiseini takukua yaa lage se taa nye daane mo amaa se na sere daane me to mo ye, yere takuku-nabwonu yeini o leiri yere yuu ne mo tapuni wone, yereiseini takuku-nabwonu maa yeini o seini yere mo tapuni wone. Maana mo tento kuri ne

Yere takukua maana:

- a. Yere takukua taankugu zega jei ne.

Maana

i. Bu wolo na di yiga tɛsa yam ne to jwoŋi pɛɛra.

ii. Kaane wolo na yeigi natera yam to ke diim mo.

- b. Yere takukua keimjwoŋinu (keimbotarebu wom na yɔɔre ko dwei kolo to naa o na toŋe kolo baŋa o dwei ko to) zega jei ne.

Maana

iii. Dɛ ne tiabu napwoŋo kom na jei to.

iv. A jeeri tɔɔno wolo na go gweeru wom to.

Tapuna (i) de (ii) na wo baŋa ne to, yere takukwi sem toŋe taankugu totoŋa mo ye maana yalo na wo (iii) de (iv) ne to, yere takukwi sem maa toŋe keimjwoŋinu totoŋa ye bibeiri mo loŋe se maama kura ne.

3. **Keinseini takukua** ye takukua kalo na ke keinseini totoŋa tapuni wone to mo. Dé ta wó wane dé ta we ka seini keimbotarebu, yereiseini, naa keinseini dedwoŋi tapuna wone ko toŋe de takukua kam na wó pa labaare delo to ne maŋa (maŋa ko), jei (yei mo), tatei/tate (ko na nye tei to) de wonnu tedwonna labaare. Maana mo tento kuri ne:

- a. O guli maŋa kalo o na yage sɔŋɔ to.

keinseini takukua

- b. Dé ná di dé ti, a wó zamese.

keinseini takukua

Takukwi selo maama bibeiri sem na loŋe se kura ne to ye (keinseini takukua) takuku-nabwona mo.

Totoŋe 4.9 Takukua Na Ye Kolo To

Ma n tetere botarebia n ma n maŋe se ko veere takukua na ye kolo to n daare n ta n leira yam de n bere n yuudwoŋi.

Totoŋe 4.10 Takukwi dwoa

Jeini na á gurupa yam ne se á daare á ma maana na maŋe to á maŋe se ko veere takukwi dwoa yalei yam na ye yalo to se á laam ta á leira yam á bere kelase dem maama.

Totoŋe 4.11 Takuku-nabwona Dwoa

1. Jeini na balei balei, ga na tapane dem na wo kuri ne to se á daare á popone maana na wo muri yalei yalei to takuku-nabwona dwoa yanto na wo labaare dem wone to baŋa ne.

- a. yere takukua
- b. yereseini takukua
- c. keinseini takukua

2. Bwe na á leira yam de á yuudwonna bam badwonna kelase ne se á nii á leira yalo na nye daane de yalo na sere daane to se á wane á ma á deimisi á de leira yam:

“A na swei a wea wodi kom a yage soŋo ne to ŋwaane, a vei wodi yeiga jei sem ne mo ye daane mo a ne a badwoŋi na wora o di mumuna. Kana nam na jege ne to, a maa ke a yuu ne se a de yeigi mumuna a di. A na di mumuna kalo a na yeigi to, a maa ke lela a vu dé na jege gigila jeiŋa kadwoŋi na wó kwei awaaro balei to ne. Dé na ke jeiro kolo a ya na ke lela se a vu ko to dé ti to, a yage jeiga kam mo ye a wo pwoli de woŋo maama na guri tei to”.

Totoŋe 4.12 Takukwi maana

Jeini na gurupa ne, popone maana takukwi dwoa yam dedoa dedoa á na zamese to baŋa ne. Ta á leira yam á bere kelase dem á daare á le takukwi dwoa maana yam á yuudwonna bam badwonna de na jege to ne á ma á zeini á tetere.

POPONEM WADE

Poponem wade ye makka mo na mae ya popona se ko pɔɔre botarebia, tacheiŋa, takukwi de tapuna daane se labaare taa jege kuri. Se woli se dé lware me dé na wó si ye se bere botarebia de tacheiŋa yedaane na ye tei to mo.

Poponem wade dwoa de se totoŋa

- **Taane paare: (.)**

Ko ye makke na mae de kweeli tapuni se ko bere we de guri to mo.

Taane paare totoŋa

1. Taane paare mae de guri tapuni mo.

Maana

- a. A di gole.
- b. Kachana dɔ mo.

2. Ba mae de ba pɔɔre tapuna daane.

Maana

- a. A vei yaga. A vei se a yeigi wonnu mo.
- b. A vei sikuuli. A wo swɛ.

3. De yeini de wo botarebu na gwoni o popone to gurim ne mo.

Maana: Mr., Mrs. Dr., Jan., Bot. (botarebu), Ys. (yereiseini), Ks. (keinseini), Kb. (keimbotarebu) de tedwonna.

4. De mae de bere ni-yeila taane gurim.

Maana

- a. Adoa we, “A ti totoŋe dem zem”.
- b. A nu we, “A zem wó so le gole a pa-m”.

- **Kɔma (,)**

Kɔma Totoŋa

1. Kɔma mae ka pɔɔre wonnu mo da wone; wonnu tem wae te ye tacheiŋa, botarebia naa takukwi.

Maana

- a. A vei yaga mo a yeigi nanjua, yɛ, seo, de leimuni.
- b. Awɛtua jege sane, lɔɔra de tega.

2. Ka mae ka pɔɔre chana da, kateira de teene daane.

Maana: Ba loge amo Kayaa ne mo, Bendoore Chana kam ne, da fuga yanu de ne, 1896 bene dem ne (January, 15, 1896).

3. Ka mae ka pɔɔre yereiseina yalo na mae ya seini yere dedoa to mo daane.

Maana

- a. Lɔ-kamunu, nasɔŋo kom lamma.
- b. Two-memena, dedɔɔ kom toa.

- **Kɔlɔm (:)**

Kɔlɔm totoŋa

Kɔlɔm mae ko toŋe maŋa kalo n na lage se n bwoŋi wonnu yera dedoa dedoa, n pa maana, naa n maŋe woŋo memaŋa to mo.

Maana

- a. Wodiiru telo a na swoi to: mumun-seŋa, gole de aywooyo, pɛɛla de kapwonnu mo.
- b. Zola yalo a na yeigi to mo: gaare, natera, twanno, nuga de ywona.

- **Kɔlɔn-kukua (;)**

Kɔlɔn-kukua totoŋa

1. Kɔlɔn-kukua mae ka pɔɔre takuku-dɛɛra yalei mo daane.

Maana

- a. A gage twanno dede; ‘*Asuba*’ mo a swoi te maama wuu wone.
- b. A vei sɔŋɔ; a vei se a di mo.

2. Ka mae ka pɔɔre wonnu yera na bwoŋi ya twoŋi da kwaga to mo daane.

Maana: A vei yaga a yeigi tiobia nenɛɛne; leimuna, kwodugu, swa, kekana de mangwooru mo.

- **Ni-yeila makka (“ ”)**

Ni-yeila makka totoŋa

1. Ni-yeila makka mae ya bere taane delo na nuŋi nɔɔno ni twoo naa o na puri o ni o ta to mo.
 - a. Awɛdaga we, “Wɛ maŋa mo ye maŋa”.
 - b. A badwoŋi wom tage we, “Dé wó vu”.
2. Ya wae ya mae ya popone tapane yere kukua tayuu naa popwar-dedɔɔ tayuu, naa ya tɛ yere na tu tapane wone to mo.

Maana

- a. “Tei Wɛ”
- b. A gage Kasem twanno tem maama a ti, ko ná dae “Kasena Nabaara Kikia” tɔnɔ kom yerane.
3. Ya mae ya bere botarebia balo na ye ni-yeila taane to mo tapane wone.

Maana: Setɔɔ kom tu tage we, “Zola yeiga laam ke sabu mo”.
4. Botarebu-veiro na wo Kasem taane dem wone ye o ba jege de nyenyego, dé mae ni-yeila mo dé poponem o.

Maana: Leile “technology” jege wola.

- **Hafenen (-)**

Hafene totoŋa

1. Hafene mae de bere pwola kalo na tigi wonnu laŋa ne to mo. Dé yeini dé ma nyenyego kom konto mo dé ma dé gwo botarebu wone se ko bere we o chichworo mo wo bibeira kadwoŋi baŋa ne poponem maŋa ne.

Maana

- a. Bu-balaŋa
- b. nɔn-kweo
2. De ta mae de bere wonnu telei yedaane mo.

Maana: O lage wodi-doŋo mo.
3. De mae de lei botarebia na dwoi dedoa to mo daane se ba ji botarebu-doa.

Maana

 - a. A-gwoni-dakwoala-a-che -waaro boboŋe dem bere swa.
 - b. Sikuuli bia bam ke ka-seigi se ka-lware mo ba kwɛɛra.

- **PARANTAASE ()**

Parantaase Totoŋa

1. Ba mae parantaase ba cho labaare delo na tɔge de zeini taane se de kuri nuŋi jase to mo. De wae de ye kikilu dwoŋi ne () naa tento [].

Maana

- a. Jworo kom ye zem mo (ko dae jwa ne).
 - b. A nae sabu dede a kamaana kara (Yavwei ne to) ne.
2. Ba mae parantaase ba bere botarebu naa tacheiŋi delo na woli se taane kuri nuŋi jase to mo.
- a. Bereno wom yeigi tiobia (swa, goleyaare, kachena de mangwooru)
 - b. A yuywa bam (Adoa de Kadoa) ti sekɔndere sikuuli.

Note: Ta-n yei we berakete de parantaase wae ba ke totoŋa na nye daane to mo.

- **DAASE (–)**

Daase totoŋa

De wae de leiri kɔma naa kɔlɔm yuu ne de toŋa.

Maana: O me bane mo o leiri o nyaane wom – Aawo!

- **Selase (/)**

Dento bere botarebia balei kura na nye naa ba sere daane to mo ye makke dem konto wae de mae de leiri **naa** yuu ne.

Selase totoŋa

1. De leiri taleirina yuu ne mo. Maana: A jege gɔrɔ de /naa natera mo.
2. De mae de pwɛ wonnu telo na wae da yuu ne te leiri to mo daane. Maana: N lage mumun-seŋa / mumuna de dwoa mo? Botarebia badwonna de mo tento: nakɔ/nabɔ, dono/swono, kwo/nu, kaane/diga tu, bebara/sawea
3. De zeini pa se chana da popone kukuanu. Maana: 5/6/2024.

- **Ŋwana makke (!)**

Ŋwana makke totoŋa

Makke dento momae de guri fefeo naa ŋwana tapuni se ko bere nɔɔno boboŋa.

Maana

- a. Ba!
- b. Zo ko!
- c. Vei sɔŋɔ!

- **Bwia gwola (?)**

Bwia gwola totoŋa

Bwia gwola yeini ka ba tapuni delo na bwei bwia to kwola ne mo.

Maana

- a. Wɔ mo tu ywo?

- b. N di na?
- c. N ne we a kwo tu ywo na?

- **Taane paara yato (...)**

Taane paara yato totona

1. Taane paara yato ye makka mo na mae ya gaale tapuna naa tacheiŋa ya vei yadwonna ne nenene ya na ba tiini ya jege ŋwaane konto taane dem wone. Maŋa kakam ne ko ye we kolo labaare ná dwara, n wó wane n ma paara yato yam n bere we taane dem wo guri.

Maana

O bobo se o ga: “Kalo, nlei, nto, ...” ko wo daane ye o to tega ne.

2. N ta wó wane n ma ya n toŋe n na wora n te nɔno ni-yeila ye n yage wonnu telo na ba jege ŋwaane chekke to.

Maana

Bu wom we, “A diim dwe mo...”

Kwori makka de ya totona

Makka yanto dwi ye yalo ba na mae ba makke botarebu yuu ne, o kuri ne naa o daa kadwoŋi ne to mo se ko woli kuri niiri, botarebu wom beeri, de taane dem poponem na ye tei to. Kuni dede, makke dem yeini de pa ko leiri botarebia bam kura mo. Poponem maŋa ne botarebia fenfee mo dé bere ba kwori ye ko ye baŋa kwori yerane botarebia mo. Nii maana fee na wo kuri ne.

Teibole 4.6: Kwori makka maana

Taane	Kwori makka	Maana
Kasem:	baŋa kwori ('): é, á, ó	dé, yé, deém, véi á, ná wó

Kwori makka totona

Kwori makka wae ya ke totona yanto mo:

- a. ya pɔre botarebia balo kura na nye daane to da wone. Maana: ye, yé; wó, wo; a, á
- b. ya woli mo pae dé bwoŋi botarebia se ba veere.

Note: Ta-n yei we Kasem ne, ni jalem vawola yadwonna wae ya mɔne botarebia pae ba jege momɔŋɔɔ sɔɔ kwori ye ko dae momɔŋɔɔ kɔnsonante ga woli da. Konto de maa zeini kwori totona wone mo kolo ŋwane ko pae botarebia kuri leirim. Maana: se -se; te -te; sea; ɛɛ; kwea, de badwonna. Ko woli da, poponem nyenyero kamuna de balwa na maŋe se te toŋe tei poponem maŋa ne to de ye poponem wadaa mo. Maana: Paga Yaga, Katiu, Awe, etc.

Totoŋe 4.13 Poponem wade

Jeini de n dwoŋi se á maŋe se ko veere poponem wade sento totoŋa;

- i. Taane paare
- ii. Kɔma
- iii. Kɔlon-kukua
- iv. Hafene

Kwei na á leira yam á ma á maŋe de á yuudwonna balei badwonna de nyena.

Totoŋe 4.14 Ka-pa Totoŋa Poponem Wade Baŋa Ne.

Jeini na gurupa ne se á ma poponem wade selo na maŋe to á popone tapuna yanto se ya tɔge poponem wade sem. Maŋe se ko veere kolo na pe se n ma se n toŋe konto dwoŋi to.

- a. Maŋa kalo a na yi loore setɛesa yam to de loore dem ke
- b. A badwonna banto alua Aluuyere Katega de Kalira wo ba ywo wiiki delo na beene to ne
- c. Leira yalo na Maŋe to ye sabu seŋa mo
- d. O yere mo ye awɛtua
- e. Amo tiina bam jege sobalaŋa teo kom daa ne

Totoŋe 4.15 Ka-fɔge ka ma Poponem Wade ka-toŋe tapane wone

1. Jeini na gurupa ne se á ma poponem wade sem á toŋe labaare dem na wo kuri ne to ne se ko pa de kuri veere jase.
2. Ta kolo ŋwaane á na me poponem wade sem konto á toŋe konto dwoŋi to.

Tega kam na leiri tei ye ko jege daanem ko pae logo baŋa maama wodiu varem to ye kolo na ye yiseena to mo ko pae balo na ke wade to tega kam fɔge ka lone ka maa ke mo ye leira de tua doa na nene tei to ne ye ko pe se wodiu daa ba ke lanyerane konto maa pa se wodiu tere te-nia yadwonna ne tega kam na leiri tei to wae ko jaane daanem ko tui ko pae debam ko tɔge de nabiina na baa taa jege sabu ba jeŋa ne ye kateira yadwonna na maŋe ya yaare se ya na wodiu to ŋwaane ko ye se teo yuu tiina mo nii se ba ke ba na wó ke tei ba sɔre chane dento to.

Totoŋe 4.16 Kwori makka totoŋa

Jeini na gurupa ne, ma na kwori makka yanto á bere botarebia balei balei na nye daane to serem delo ba jege to makke maama baŋane.

- a. Baŋa kwori
- b. Momɔŋɔɔ

EXTENDED READING

- Watch the suggested video for more and further reading on types of phrases
https://youtu.be/iKQg9_dvhuw
- Read the suggested link to know more about the types of Phrases
<https://chompchomp.com/terms/phrase.pdf>
- Read the link below on clause and their types.
<https://catalogimages.wiley.com/images/db/pdf/0764563939.excerpt01.pdf>.
- Read the link below for further knowledge.
<https://www.grammarly.com/blog/grammar/clauses/>.
- Read the link below on relative clauses
<https://www.unr.edu/writing-speaking-center/writing-speaking-resources/relative-clauses-pronouns-adverbs>.
- Read the suggested link to learn more about slash as a punctuation mark. <https://byjus.com/english/slash/>.

KA-JWOORI KA-MAANE BOBOŋA BWIA

1. Ma n tetere botarebia n maŋe se ko veere tacheiŋi na ye kolo to.
2. Popone tacheiŋi dwoa yana n daare n pa ya dedoa dedoa maana yalei yalei.
3. Popone tapuna yalei n daare n bere tacheiŋi dwoa yato na me ya popone tapuna yam to.
4. Ma n tetere botarebia n maŋe takukua na ye kolo to se ko veere jase.
5.
 - a. Popone takukwi dwoa yalei yam n daare n maŋe se memaŋa kukuanu.
 - b. Popone tapuna yalei yalei se ko ma ko zeini leira yam n na pe (2i) na wo baŋa ne to ne.
 - a. Ga labaare dem na wo kuri ne to n tetere ne se n daare n le takuku-nabwona yam maama na wo de wone to n popone n tiŋi.
 - b. Beeri se-n le keinseini tacheiŋa yalei na wo labaare dem ne to se n daare n popone ya n tiŋi.

‘A na vei a maa zoore diga kam wo to, a maane ka kabira kam na lamma tei to, ko nam ye gɔgɔ kolo a na swoi to mo turi kabira kam pa se ka lamma konto. A nam na zamese wonnu gɔgerem/poporem baŋa ne to, a lware o na de chwoŋa kalo o maa ke gɔgerem dem to ye ko wo daane. A yaa maane we nuga kam o na me o turi kabira kam to nyenyego kom ba sui yi konto, amaa o na zuri yera o turi kabira kam tei to mo pae ka lamma chekke. A nam na ye wolo na swoi kabiri turim (peintin) totoŋe dem to, ko pe se a fera zo o na turi kabira kam tei to. A na tiŋi a yi tega ne se a daane kabira kam turim dem na turi tei to, a maane we jeŋa tiŋim wo gugworo kodwoŋi ne konto maa pa se a lware gɔgɔ kom na ye kolo to.’
6. Popone poponem wade dwi dwi senu n tiŋi.
7. Ma poponem wade seto n na tage se taane baŋa ne to n ma-n mo n tetere tapuna se ya da chwoŋa.
8. Ma n tetere botarebia n maŋe se ko veere kwori makka yam na ye yalo to.
9. Popone botarebia na jege kwori makka yam ba baŋa ne to n tetere ne se ba ye muri balei se n daare n ma ba dedoa dedoa n ma-n mo tapuna yato yato.

POPWARE
SENU TU

TAPANE POPONEM DE POPONEM PIPIRITES

TAANE DE DE TOTOŋA

Tapane Poponem, ni ŋwaja Pipiriteo de Poponem Pipiriteo

BOBOOM

Popwara kanto ne, zenzameso wom wó zamese tapane poponem de poponem pipiriteo. Tapane poponem popwara kam ne, n wó zamese tapane poponem dwoa yam de n na wó popone ya tei to. Tapane poponem dwoa yalei yalo popwara kanto na wó bwe ya bobwea to ye yiseena/totoŋa jei tɔŋɔ (*formal letter*) de yedaane tɔŋɔ (*informal letter*). N wó na ywono de wakia kalo na wó woli-m se n lware tapane dwoa yam de ya poponem to. Popwara kam ta wó bwe n na wó ke tei n pipiri taane n zege ta-dwoori ne n ja n vu ta-doore ne to. Dé wó bwe pipiriteo dwoa yam nenene botarebu baŋa pipiriteo, pipiriteo na tɔge wadaa de ka-pipiri taane n na lage tei to bobwea. N wó na ywono de wakia se n wane n lware poponem pipiriteo dwoa yam se n daare n wane n pipiri labaare taane n zege ta-dwoori wone n ja n vu ta-doore.

Boboŋ-kura

- Ba popone yiseena tɔŋɔ ba pae nɔn-yum mo.
- Yedaane tɔŋɔ popone ko pae n de balo maama na ye daane naa yuudwonna to mo.
- Tapane poponem ye poponno na yeini o ma poponem o tigisi o boboŋa tei to mo.
- Ni taane tapane ye se n tɔge poponem baŋa ne mo n ta kolo na wo n boboŋa ne naa n pa labaare to mo.
- Poponem pipiriteo ye se n pipiri taane mo n zege ta-dwoori ne n ja n vu ta-doore ne ye de kuri dem wo leiri.

TAPANE POPONEM

Tapane poponem ye poponno na yeini o tigisi wonnu tei se o ma o pane tapane to mo. Tapane poponem dwoa yalo na wora ko maŋe de bena morro morro fuga nogo na ke to mo ye, maŋem, tolem, woŋo keim de nikantɔgo tapana. Tapane lane zege n na wó kwei wonnu telo dwi dwi n ke daane n ma-n popone de to baŋa ne mo.

Tapane Dwoa

Tapane dwoa yana mo wora. Yanto mo ye, maŋem, tolem, woŋo keim de nikantɔgo tapana.

Manjem tapane

Tapane dento dwi lage se zenzamesa maŋe woŋo, nabiinu, ywono kolo ba na jege ba ŋwea ne to, daanem naa wopwolo kolo ba na jege to, woŋo na kea, de tedwonna to seina mo. N na popone tapane se n ma-n maŋe n diga tiina de n teo seina, tapane dem konto ye manjem tapane mo. Maana mo tento kuri ne:

Amo diga tiina zoorem

Amo de a diga tiina zoore so-balaŋa wone mo. Ko ba daga amaa ko lamma. Ko jege gaare kamunu mo. A swoi se a taa toŋe gaare dem wone amaa a nakɔ wom ba swoi gaare wo totoŋa. Wonto swoi se o taa gare tɔnɔ mo tetente, wea ne de tete ne maama. Gare dem wo jege dwo-vɔɔro mo pa se a yeini a gɔe te pae dé saŋa.

A yeini a pa dwo-vɔɔro tem maama dé nu de dé kwo mo. Ba swoi se ba taa saŋe te debam kalegwoŋo balaŋa ne mo. Amo di dwo-vɔɔro dwi maama amaa a nakɔ wom di te fee yerane mo.

A diga tiina bam jeini daane mo ba saare ba ni ye ba ta jeini daane ba di dedaani wodiu. Dé yeini dé lare dé mwane mo. A nakɔ wom maa se zwe sem ne dé na di dé zaŋe.

Tete ne, a kwo swoi se o taa cheigi lei mo ye a nu yeini o toŋe kompiuta baŋa ne. Amo maa nii tiivi ye a nakɔ wom de jei o gare o twanno.

Ko baa daane ye dé zo peiga jei. A tiina bam ba dɔ lela amaa amo de a nakɔ wom dɔ lela. Amo lage se a vu a dɔ mo ye a nakɔ wom lage se o ta taa jei o gara.

Tolem tapane

Konto ye sensɔla mo poponno na zege wonnu telo o na nea naa o na yei to baŋa ne o popone. Sensɔla soɔlem wonnu mo mae te jaane zenzamesa bam boboŋa. Maana, tapane na tɛ de delo n na bobo n vu sikuuli delo n na wora to taane naa tapane na tɛ woŋo na ke to taane to maama tɛ tolem tapane taane mo. Tapane dento poponem maŋa ne, n wó ta kolo na ke de delo n na bobo n vu sikuuli to naa n maŋe woŋo na ke ye n na to.

Woŋo keim tapane

Tapane dento lage se zenzameso wom mo ke lelagem boboŋe dedwoŋi baŋa ne, o zane kolo o na nɛ to wone, o daare o popone boboŋe dem baŋa ne o yalese se ko bere o boboŋa na ye tei to. Tapane dento lage se poponno wom zane o nii nɔɔna badwonna boboŋa na ye tei tayuu kodwoŋi baŋa ne to mo, se o na labaare o woli da o ma o popone tapane dem ko chwoŋa ne. Tapane dem pae labaare mo ko tɔge de de boboŋ-kuri dem na ye delo to. Maana, tapane delo na tɛ Ghana na vere ba tetere tei to ne, poponno wom wó maŋe wonnu telo maama na ke kanto maŋa kam ne to taane ye o woli chana de delo verem dem na ke to da. Nɔɔna balo na jaŋe ba vere Ghana to, dam dim na vei tei to verem dem kwaga ne, de tedwonna.

Nikantɔɔ tapane

Tapane dwi dento lage se zenzameso wom lelage wonnu mo chekke o vo yiga se o na labaare delo na ye chega ye de maŋa wo ke to se de zeini tayuu kolo o na wora o popone ko baŋa ne to. Maana, ‘Kaana ná di dam, ba seene yia ba toŋe ba dwoi baara’. Konto lage se zenzameso wom mo zane tayuu kom wone se o popone o ta

chega kalo na wora ko baŋa ne to. Zenzameso jege chwoŋa se o bere o zega naa o boboŋa (o se naa o ve mo) na ye tei tayuu kom baŋa ne to.

Tayum telo n na wó wane n popone nikantɔɔ tapane te baŋa ne to maana:

1. Ta nɔɔna banto wolo tetere na jege ŋwaane to, “bereno de dɔgeta tu.”
2. Valo mo naa dɔgeta tu mo jege ŋwaane kateiri ne?
3. Kuri tento wo dedoa, nmo lage sikuula yalo ba na tigi da to mo naa n lage yalo ba na vei ye ba jwoori to mo?
4. Kuri sikuuli delo ba na tigi da to de delo ba na ba tigi da to dedoa se n daare n maŋe se ko veere jase kolo ŋwaane n na kuri de to.
5. Sikuula yanto wone, dɔ tetere mo nmo laga, “Sikuuli delo busankane de bakeiri na gwaane daane to mo naa delo na ye busankane naa bakeiri yerane to mo?”

Tapane poponem yedaa

Tapane jege yede setɔ mo, sento mo ye tapane dem boboom, de nyɔɔne de de gurim.

Boboom

Konto mo ye taane dem boboa: De tɛ labaare delo na jege ŋwaane ye garena jege se ba taa yei to taane mo. De wo tapuni delo na jege nikantɔɔ tapane dem tayuu kom to ne mo. De bobo de bwia naa taane delo na dwei nɔɔna boboŋa to mo.

Tapane dem nyɔɔne

Tapane dem daa kanto ne, poponno wom yeini o ye wonnu mo o vu yiga, o tole taane naa o mage nikantɔɔ woŋo baŋa ne, de tedwonna. Ywo seeni mo tapuni delo na jege tayuu kom to de taane delo nikantɔɔ na wae ko mage de baŋa ne to wó ba. Poponno wom laam wó zuri yera o maŋe wonnu tem se te veere o daare o ma maana yalo na maŋe to o zeini zega kam o na kwei to. Wonnu tento na wo kuri ne to mo wae te wo nikantɔɔ tapane wone.

1. De jege tapun-yum de tayuu kolo nikantɔɔ na wó wane ko mage ko baŋa ne to mo, ye tapun-saŋena de maana na maŋe to ma ko zeini zega kam poponno na kwei to se ko pa tayuu kom kuri nuŋi jase.
2. De ta jege tapun-yuu kodwoŋi na zeini zega kalo poponno na kwei nikantɔɔ tapane dem poponem baŋa ne to. De ta maa jege maana de tapun-saŋena na maŋe to se ko zeini zega kam poponno na kwei to.
3. De jege tapuni delo na wó pa se gareno boboŋa vu garem kateiri delo na saŋe to ne mo kateiri maama gurim ne.
4. De jege tapuni na bere we garem kateiri dedwoŋi mo de daa bobo to garem kateiri maama boboa ne.
5. Ywo mo tapun-yuu na tɛ ko vei zega kalo babam de na kwei ye ka ye ka yera de poponno wom na kwei kalo to wora.
6. Memaja na veere to de maana na bere zega kam poponno wom kwei to de taana yadwonna na bere tayuu kom chega to de wo ywo mo.

7. Labaare delo maama babam na tage se ko bere we ba ve zega kam poponno wom na kwei to bobwea ke ywo mo. Tapuni delo na bere we gurim garew kateiri dem laam mo lage de saje to de maa wo tapane nyɔɔne dem ne.

Gurim

Poponno wom bobɔɔa yalo maama o na bere tapane dem nyɔɔne dem ne to mo o yeini o popone gurim dem ne kukuanu. Chwei sento mo n wó tɔge da n ma-n popone gurim dem.

1. Popone woyum tem maama kukuanu.
2. Jwoori n ta zega kalo n na kwei to.
3. Ma tapuni delo na mape to n guri n taane dem.

Totoɔe 5.1 Nikantɔɔ Tapana

1. Ma n tetere botarebia n ma n mape nikantɔɔ tapane na ye kolo to n daare n mape nikantɔɔ tapane nyenyero tem se te veere jase.
2. Boɔe n nii bobwea yalo naa nikantɔɔ kolo n na mage de nɔɔna n ɔwea ne to. Nikantɔɔ kom mage be baɔa ne mo? Be wonnu mo n jege se n maane n nii? Á nigi da taane kuri na?

Totoɔe 5.2 Ka-ke Ka-bere

Jeini na balei balei se á ke á bere á na mage nikantɔɔ tayuu konto baɔa ne to: “Ka-na maɔa ka-lare de badwonna de n diga tiina jege ɔwaane ko dwoi tɔɔ zamesem”. Á nikantɔɔ kom magem baɔa ne, dedoa wó se taane dem chekke ye wowom ve de kɔta.

Totoɔe 5.3 Tapana poponem

1. “Sikuuli delo ba na tigi da to bia ke lanyerane tɔɔ zamesem baɔa ne ba dwoi sikuuli delo bia na ba tigi da to”. Popone nikantɔɔ tapane na jege botarebia bia yatɔ de finnu to se n bere n se taane dem mo naa n ve de mo. Ta zega kalo n na kwei to n bere kelase dem maama.
2. Jeini na gurupa ne, bwe á bere abam tei ne, ba taa cho balo na ko sabu-seɔa ye ba ba suli gwonnu tem to naa ba yage ba se ba taa koa? Nii totoɔe dem na jege daanem naa wola yalo pipiu, yedaane, de wonnu telo na gilimi debam to tei se á laam daare á kwei á zega kam. Popone tapane na jege popware setɔ to á ma-á bere á bobɔɔa yam. Ga á tapane dem á bere kelase dem maama se ba de bere ba bobɔɔa de baɔa ne.

Totoŋe 5.4 Boboŋa berem (feedback)

N ná wora n cheigi gurupa yadwonna yam leira yam garem kelase ne, nii wonnu tento;

1. Tayuu kom jege be mo se ko ke de tapane dem na te kolo to?
2. Ye wolo na ɲɔne / poponno wom na ɲɔne tei taana yalo ba na tage ba ve o zega kam o na kwei to baŋa ne to. Ko maŋe konto na? Beɲwaane mo ko maŋe naa beɲwaane mo ko wo maŋe?
3. Be wonnu mo tage te muri naa te bere kampwara poponno wom nikantɔgo kom wone?
4. Wonnu tento woli tapane dem tate mo se de taa lamma naa de taa jege kuri?
5. Wolo na ɲɔne/poponno wom kwor-taŋa kam woli o tate mo se o wane o ja nɔɔna boboŋa o tɔge zega kalo o na kwei to baŋa ne?

NI TAANE TAPANE DE ATEKELE POPONEM

Ka-maŋe se ko veere ni taane tapane de atekele poponem na ye kolo to

Ni Taane Poponem

Ni taane tapane poponem ye chwoŋa mo dé na mae poponem wade naa taane na maŋe to se dé ma dé bere dé boboŋa naa dé pa labaare na maŋe to nuŋi jase. Ni taane tapane poponem ba tiini de ye de yera de tolem tapane.

Atekele

Atekele ye poponem delo na tɔge labaare para baŋa ne de yi cheigina dede to mo. Ko ná tu atekele poponem ne, labaare para mo ye balo na tɔge labaare twanno, mageizina de wonnu tedwonna baŋa ba pae labaare yi nɔɔno maama to.

Ni Taane Tapane Poponem Chwei

N na maane n lware n cheigina bam na ye balo to, ye n kuri tayuu, n ke wonnu telo na wó zeini-m se n popone tapane dem to n ke daane, n daare n popone wonnu na bere n na lage se n tapane dem vu tei to, ko laam maŋe se n popone ni taane tapane dem mo.

Ni Taane Tapane Wonnu

Ni taane tapane jege se de da ne sento sena mo

1. **Wara:** N wó bobo de cheigina bam wara mo n daare n ta n na ye wolo to. Zaane ba de wopwolo. Maana, a badwon-swonna ba, a dwonna Ghana tiina ba, non-yum tem na wo ywo to, debam pa-faro tetere, de tedwonna.

2. **Boboom:** Kwaane n ta n tayuu kom n bere cheigina bam taane dem boboa kam ne. Maana, a zege á yiga ne wea kanto se a pa se á maane jaŋa kalo dé na jaŋe se dé che wo-balwaaro keim kateiri dem ne to na yi me to mo.
3. **Ni taane tapane dem nyɔɔne:** N jege se n ta-n yei tayuu kom n na wora n popone ko baŋa ne to mo chekke. Ywo seeni mo n lage n maŋe bobon-kuri dem memaŋa se ya vu yiga.
4. **Gurim:** Yeini n kwaane se n yage taane n pa n cheigina bam se ba taa boŋe de wone. Maana, a tage kolo na ke to taane de abam na wó kwaane tei á ke á fee totoŋa paa jaweo kom choom baŋa ne dé te-kamuna yam ne to. Dé teene we teo kom non-bia bam maama wó tɔge ba zeini se dé che paa jaweo kom dé kateira yam ne to.

Totoŋe 5.5 Ni Taane Tapane Nyenyero

Ma nyenyego kom na wo kuri ne to n bwe ni taane tapane nyenyero tem.

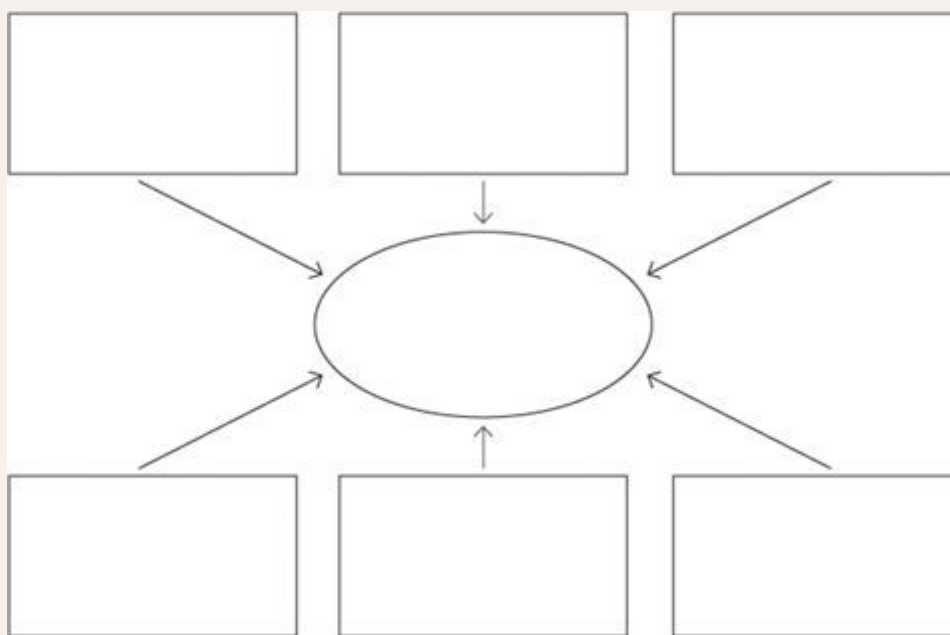

Figure 5.1

Source: <https://uk.pinterest.com/pin/482096335126092769/>

Totoŋe 5.6 Ni Taane Tapane Poponem Yedaa Kam Lwarem

Jeini na balei balei, zamese na ni taane tapane dem na wo kuri ne to yedaa se á daare á le nyenyero tento: wara, boboom, tapane dem nyɔɔne, de gurim. Ta á bobonja yam á bere kelase dem maama se á bwe ya bobwea.

A berena de a badwon-swonnu ba,

De á maama waaro! Zem mo ye de delo dé na le se dé taa mae dé guli logo baŋa maama yezura to. Amo Amena Kawe, lage a ηɔɔne de abam ka-korese yera maŋa maama na lamma tei to taane mo. Nɔɔna jege se ba yera taa warema mo se ko bere we ba jege yezura. Leile ηwea kalo dé na jege de wopwolo wonnu telo dé na ke to ye se dé nii te baŋa ne mo se ko pa debam yezura. N wó wane n ta-n ke yera koresem feen feen de maama ne n ná ke ko n yuu ne. Nɔɔna yeini ba we, n na bobo se n ta-n ke, ko zaa chamma amaa feen feen ko wó baa me. A badwonna ba, kwaane na á bobo se á ta-á ke yera koresem se yé pa na se á vwanna pare.

Ba na popone Atekele Tei To

Wonnu telo na wo kuri ne to mo ye chwei selo dé na wó tɔge da dé ma dé popone atekele to:

1. Kuri tayuu kolo n na lage se n popone ko baŋa ne to. N na kuri tayuu kolo na maŋe to mo n wó wane n popone atekele delo na lamma.
2. Ta-n jege n cheigina bam n boboŋa ne. Bwia yɔ mo ba jege tayuu konto baŋa ne?
3. La boboŋ-yum de wonnu telo maama n na lage n ma-n popone tayuu kom to n ke daane.
4. Popone n boboŋa yalo n na lage n ma n pane n tapane dem to n tiŋi tɔn-zwe baŋa ne.
5. Popone boboŋe delo maama na tu n yuu tapane dem tayuu kom baŋa ne to n tiŋi.
6. Deimisi n boboŋa yam n na popone tayuu kom baŋa ne to se ko pa ya yɔre.

Totoŋe 5.7 Atekela Nyenyero

Ma nyenyego kom na wo kuri ne to n bwe atekele nyenyero tem.

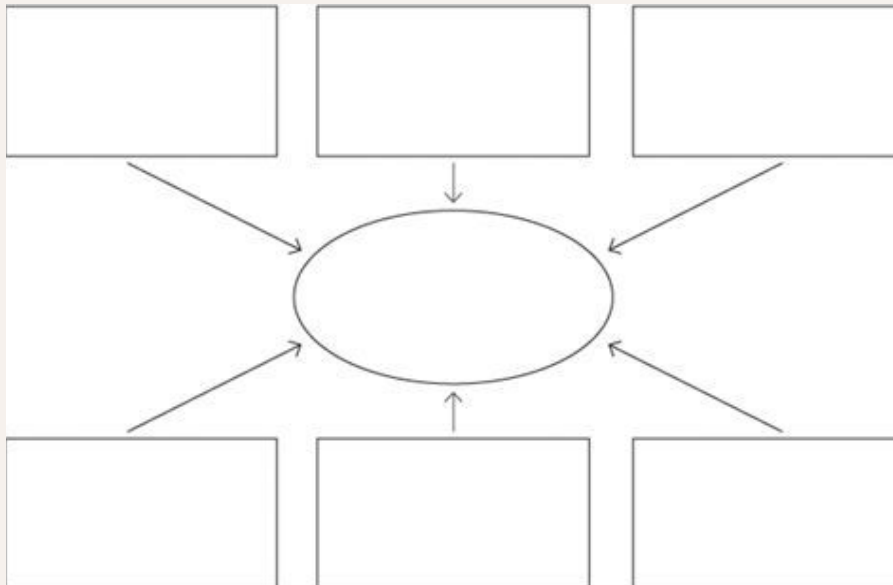

Figure 5.2

Source: <https://uk.pinterest.com/pin/482096335126092769/>

Atekele Maana

Ba Na Loge-m Ba De Taane Delo Wone To Na Woli Tɔnɔ Zamesem Tei To

Á na ye sɛkɔndere sikuuli bia tento to, á wó na we á zamese ta-doora mo de maama á badwonna, á de balo na zoore daane á peiga jeiga ne sikuuli ne to, de balo á de ba na wo kelase ne to tei ne. Amaa, á tabe á boje á nii ba na loge abam ba de taane delo wone to na jege wola yalo abam tɔnɔ zamesem banja ne to na?

Nɔɔna na ke lelagem taane dento banja ne to kuni dede bere we, zenzamesa balo na ηɔɔne ba na loge ba ba de taane delo wone to kwaana naa ba ke lanyerene tɔnɔ zamesem banja ne ko fɔge ko dae garem de poponem banja ne. Kolo ηwaane ko na ye konto to mo ye we, n ná yei ba na loge-m ba de taane delo wone to yeini ko woli se taana yadwonna zamesem ke mwale mo ye n ta ni wonnu telo na chamma to kura chekke.

Ko woli da, wolo na yei ba na loge-o ba de taane delo wone to, ko woli-o mo pa o ni nabaara wonnu kura chekke ye ko ta pa se o lware o na nuji dwi delo wone to. Taane de ye nabaara wojo mo, ye n na wae n ηɔɔne n na nuji dwi delo wone to taane, ko wó pa se n yi su dwi dem de de nabaara kikia wonnu maama.

Nɔɔna balo na ke tɔnɔ ba vu yiga taane zamesem banja ne to pe se dé maane we zenzamesa balo na wae ba dwi dem taane ba ηɔɔne lanyerane to jege swa chekke. Konto zege ba na wae wonnu ba guli tei to, ba na yei ba na wó sɔre chane tei ye ba ta wae ba boje ba viriga banja ne mo. Kolo na pa se ko ye konto to mo ye we, ba na loge-m ba de taane delo wone to mo yeini de du n boboɲa ne ye ko pa se n wae de n ma-n lare lanyerane n ta daare n ma-n zane taane wone chekke.

Se a guri lara yam to, n ná yei n dwi dem taane, ko woli se n tɔnɔ zamesem vu yiga, ko pae ba lware n na nuji dwi delo wone, ye ko pa se n boboɲa bera. Abam na ye sɛkɔndere sikuuli bia tento to, ko jege ηwaane se á taa wae á dwi dem taane á ηɔɔne lanyerane á daare á teili de de je selei, ko yiga tera we á zamese taana yadwonna á woli da á tɔnɔ kom zamesem banja ne.

Totoɲe 5.8 Atekela / Ni Taane Tapane Poponem

Jeini na gurupa ne, pane na garem popware setɔ atekele naa ni taane tapane tayuu konto banja ne: kweem na jaane yiga veija de ba debam sikuuli dem ne leile to.

YISEENA / TOTOŊA JEI TɔNɔ DE KO NYENYERO

Ka-Faɲe Ka-Tetere Ka-Nii – Pa se dé nii n na zamese n yi mɛ to

Se dé laam bobo se dé zamese tɔnɔ poponem dwoa yam to, kwaane n guli n popone tapane dwoa yana yam de ya nyenyero.

Yiseena/totoŋa jei tɔŋ

Yiseena/totoŋa jei tɔŋ ye kolo na popone ko pae balo n na wo me de ba to mo ye n jege se n tɔge chwoŋa naa naga kadwoŋi mo n ma n popone ko. Konto ba jege kwɛɛra taane ko wone ye n jege se n tɔge chwoŋa de naga na maŋe to mo ko poponem maŋa ne se ko bere ko wo taane dem na seene yia tei.

Yiseena/totoŋa jei tɔŋ ye kolo na wae ko mae ko toŋe kikia dede maŋa ne se ko ma ko lare /pa labaare yi nɔn-yum/nɔn-yorro to mo. Nɔn-yum tem maana mo ye, Sikuuli Yuu tu (Headmaster), Wolo Na Deimisi Labaare Taana to (Editors), Totoŋa Yuu tu/Wolo na wo totoŋa yiga ne se ya toŋe to (Managing Director), We Chwoŋa Yiga Tiina (Reverend Ministers), Pwa, de tedwonna.

Yiseena/Totoŋa jei tɔŋ nyenyero/yedaa

Wonnu tento mo zeini yiseena/totoŋa jei twanno poponem to:

1. **Poponno aderese:** Konto mo bobo tɔŋ kom. Poponno aderese dem jege se de taa wo poponno wom jazem baŋa gugworo kom ne mo tɔn-zwe dem baŋa ne. Ta-n yei we poponno aderese dem ta wó wane de popone poponno wom jagwia baŋa gugworo kom ne tɔn-zwe dem baŋa ne ko tɔge de o na lage se o popone tɔŋ kom tei to.
2. **Chana da;** Konto ye de delo n na wora n popone tɔŋ kom to mo.
3. **Jwoŋinu aderese:** Tɔŋ kom jwoŋinu yere naa totoŋa yam yuu tu (yere/ sikuuli yuu tu/ vala yiga tu) de o aderese jege se ko taa wo tɔn-zwe dem jagwia seeni mo.
4. **Wara:** Popone wara yalo na maŋe to (Debam/Amo yuu tu, Yuu tu, Yuu tu Achana), konto jege se ko kweeli de kɔma (,) mo.
5. **Tayuu:** Ma poponem nyenyero kamuna n popone tayuu kolo na maŋe to n ta kolo ŋwaane n na wora n popone tɔŋ kom to. Ywoseeni ye bwia yam na lage/tage kolo to mo n lage n popone kukuanu.
6. **Boboom:** Ma tapuni delo na maŋe ye de jaane nɔŋno boboŋa to n ma n ta kolo ŋwaane n na wora n popone tɔŋ kom to.
7. **Garem kateiri:** Boboŋe kuri maama maŋe se de taa jege de garem kateiri mo. Ka ma garem kateira ka popone tɔŋ kom woli wolo na jwoŋi tɔŋ kom to mo se o ni ko kuri chekke. Garem kateiri maama ná jege de boboŋe kuri, ko woli kuri niiri mo ko pae gareno wom.
8. **Gurim/taane delo na guri to:** Tɔŋ kom gurim ne, poponno wom jege se o jwoori o ta boboŋe kura yalo na wo tɔŋ kom wone to mo.

Note: In formal letters, it is important to be clear, concise, and professional. Makke sure to use the appropriate tone, language, and follow the format and structure to ensure your message is taken seriously.

Totoŋe 5.9 Yiseena/Totoŋa jei tɔŋ nyenyero

Popone n maŋe yiseena/totoŋa jei tɔŋ nyenyero tem na ye telo to se n daare n ga n bere kelase dem maama.

Totoŋe 5.10 Yiseena/Totoŋa jei tɔnɔ poponem

Jeini na gurupa ne, popone na totoŋa jei tɔnɔ na jege garem kateira yato to á pa á teo pɛ se á ta á bere-o wonnu telo tetɔ na wo ke te guri á teo kom ne ye o jege se o ke te o guri to. Ga na á tɔnɔ kom kelase ne se á pa á boboŋa taa wo ko nyenyero tem ne se á bwe te bobwea kelase ne.

YEDAANE TɔNɔ

Yedaane twanno ye telo na popone te pae badwonna naa diga tiina se ko pa ba lware kolo na wora ko ke n ŋwea ne to mo n daare n ware ba. Yedaane tɔnɔ popone ko pae n chorro de n tiina, n na bwola de balo, naa n badwonna mo. Nii zeina wonnu mo tento kuri ne.

Yedaane Tɔnɔ Yedaa Nyenyero Wonnu tento kuri ne to mo ye yedaane tɔnɔ nyenyero

1. **Poponno wom aderese:** Aderese dem konto mo ye delo na yeini de bobo tɔnɔ kom to. Poponno aderese dem wae de wo poponno wom jazem baŋa gugworo kom ne mo tɔn-zwe dem baŋa ne. N jege se n popone n aderese dem maama mo n daare n woli nɔmbaa naa woŋo kodwoŋi na bere n nyenyego to ne n ná jega.
2. **Chana da:** N jege se n popone de delo n na popone n tɔnɔ kom to mo aderese dem kuri ne.
3. **Wara:** Wara ne, “A Nu,” naa “A nu Kafa,” naa “A badwoŋi Bugabu,” naa “A nɔnɔ Awea,” naa “Dé Kwo,” de yadwonna.
4. **Boboom:** Boboŋe delo na wo tɔnɔ kom wone to yeini de wo boboa garem kateiri dem wone mo. N wae n bobo se n bwei n nii tɔnɔ kom jwoŋinu yezura na ye tei to. N ta wae n te we n lwoori we se tɔnɔ kom jwoŋinu wom jwoŋi ko de yezura. Tapuni delo na bobo yedaane tɔnɔ kom to jege se ka taa ywomma mo.
5. **Tɔnɔ kom nyɔɔne:** Tɔnɔ kom na te kolo to jege se ko taa ye kolo na wó pa se gareno wom taa lage tɔnɔ kom garem to mo. Amaa, n wó wane n leiri botarebia bam naa n kuri tacheiŋa yalo na maŋe to ko tɔge de n na lage n popone n pa wolo to. N wó wane n ma kweera taane n popone ne n ná lage n popone n pa n badwoŋi. N ná lage n popone n pa nɔn-kweo, n jege se n ta-n yei taane delo n na wó ma n toŋe se ko maŋe to mo.
6. **Gurim:** Popone kukuanu kolo ŋwaane n na wora n popone tɔnɔ kom to n ke kwola garem kateiri dem ne. Konto ye se n popone tɔnɔ kom nyɔɔne dem mo kukuanu. Laam bane o de wopwolo. Ko woli da, yé swei se n ta o se o leiri n tɔnɔ kom. Konto bere we n lage se lara yam twoŋi ya ke yiga mo.
7. **Jeŋa titigim:** N ba-n titigi jeŋa tɔnɔ konto dwi dwonji ne. Tacheiŋa yam na wo kuri ne to de ta wó wane ya ma ya guri tɔnɔ kom ye konto de ye jeŋa tiŋim mo:
 - a. A swo-m chekke
 - b. A swo-m

- c. A ware wε a pa-m
- d. A ware-m lanyerane
- e. N jeim lam

Note: Taane delo maama n na wó kuri se-n ma n popone jeŋa tiŋim dem to, konto kuri ne mo n wó popone nmo tetere yerane yere dem da.

Note: In informal letters, the language used are basically personal and private. They are letters we write to people who are very familiar to us such as friends and relatives. Makke sure to use the appropriate tone, language, and follow the format and structure of informal letter writing.

The teacher should expect different levels of achievement from learners.

Totoŋe 5.11 Yedaane Tɔnɔ Nyenyero

1. Jwoori n nii totoŋa jei tɔnɔ ko tɔge de n na wó popone ko nyenyero tem to.
2. Maŋa kɔ mo maŋe se n popone yedaane tɔnɔ (ye ko dage totoŋa jei tɔnɔ)?
3. Popone yedaane tɔnɔ nyenyero n ga kelase ne se ba bwε te bobwea.

Yedaane tɔnɔ maana/Tɔnɔ na vei badwoŋi tei to

Awe S H/T S

P. O. Box 105

Navrongo

25/06/2025

Hei, Awe!

Ko daane dé na wo nigi da ŋwa. N tɔnɔ zamesem ye tε mo? A ya lage se a toŋe kwora mo a pa-m se n lware wonnu na vei tei amo de tɔnɔ zamesem seeni feili teo ne to. A ke chane seredo yerane mo ywo ye a gare a wora a me de banto zoorem dem jei na ye tei to de ba nabaara kikia. A maa ta ŋɔɔne ba taane dem pa se de toora. Wiiki delo ba na puri sikuuli to mo a tua. Tega kam yibia de maa lamma. Dé wo Wɔmodae-abu Chana kam ne mo, amaa tega kam ye mo ŋwam. Chega to, a zem vei a pugi ‘Mediterranean’ Na-neo kom na bam mo.

N nam yei, a na tu konto to a nε chorro mo ywo a zoore de ba ye ba ye balo na lage veira to mo. A jege a tetere diga mo a tigi da, amaa, dé di ni-sɔɔɔ, wea wodi de dedaani wodi maama daane mo. We de ne, dé yeini dé saŋe wodi-laao kodwoŋi mo sɔɔɔ ne se dé di wea ne ye ba bwoi ko we ‘paella’ mo. Spain ne, wea wodi mo ye wodi kolo na dumma de dem wone. Nɔɔna bam nam swoi se ba do fee naa ba nyeele doom ne mo ne ba ná di wea wodi kom ba ti. Amo yɔɔre a do a zaŋe mo konto!

Totoŋa da yam ne, a yeini a vu a zamese mo yunivesiti dem ne. Daane, a jeeri zenzamesa bam dede na nurɔ Spain ye ba ŋɔɔne Spanish taane dem to. Ba lage nɔɔna ye ba zuri ba yera de amo. Boboa kam to, ko chamma se a ni Spanish taane dem, amaa leile, a de laam ni de maŋa dede dé na wora dé lara. Ba tetere tage we a laam ni Spanish taane

dem a dwoi a deem na bobo a jeeri ba to. A laam wae a mae taane dem a yeigi wonnu setɔro wone de wodiiru dim jei ne. A wo pwoli de a na tu Spain to. Dé wó na siu da ko baa daane, konto ɲwaane, a de a badwonna bam badwonna wó vu France dé ke da yana. Ko ba chamma se n vu chwoŋa feili teo ne amaa ko ke jene mo. Ko na jege ywoani tei! ɪwea ke ywoani da ka pa ne paa!

A nii chwoŋa ne se n leiri a tɔnɔ kom. Ne a ya na tage to, kwaane se n ta-n pae dé ni da ɲwa maŋa maama. N maŋe n wae n tui n ware ne. N wane n ba na?

A wara,

Alua

Source of text: <https://lingua.com/english/reading/>.

Totoŋe 5.12 Yedaane Tɔnɔ Poponem

Jeini na gurupa ne, popone na tɔnɔ na jege garem kateira yatɔ to á pa á badwoŋi se á maŋe á siu da na vei tei to á bere o. Pa na á boboŋa taa wo tɔnɔ kom nyenyero tem baŋa ne se á ga kolo á na popone to á bere kelase dem.

POPONEM PIPIRITEO

Poponem pipiriteo ye se n pipiri ta-dwoori kuri na ye tei to mo n ja n vu ta-doore ne. Pipiriteo ne, taane delo na lage de pipiri to mo ba bwoi we **ta-dwoori** ye taane delo n na wó pipiri n vu to maa ye **ta-doore**.

Wonnu telo na woli poponem pipiriteo keim to

Poponem pipiriteo berem lage se wonnu mo tigisi se ko zeini zenzamesa se ba wane ba zane taane delo na lage de pipiri to wone, ba ni de kuri, ba daare ba pipiri de ba ja ba vu ta-doore ne. Chwoɖe mo tento kuri ne:

1. Bobo n ta wo-kura yalo na wo berem popwara kam ne to taane: Kwaane se-n ni poponem pipiriteo de ni ɲwaŋa pipiriteo na sere daane tei to kuri, se n daare n ta nabaara wonnu kuri niiri na jege wola yalo pipiriteo keim maŋa ne to.
2. Ta-n jege garem ywono: Kwaane se n wane n ga n daare n ni ta-dwoori dem kuri.
3. Zane tapana wone: Popone tapane dwoa yam, taro kwor-taŋa (tone)/ko na ye tei poponno wom yera ne to (mood), kolo ɲwaane taane dem na lage de pipiri to, de balo na lage ba ga ta-doore dem to.
4. Ja n boboŋa n ba wonnu telo na woli poponem pipiriteo to baŋa ne:
Wonnu tento tedwonna mo ye:
 - a. Botarebia baŋa pipiriteo de pipiriteo na ba tɔge wade
 - b. Pipiriteo na ke ko maŋe de nabaara kikia wonnu to kuri niiri

- c. Ta-gungwoli naa nonoga taana
- d. Ka-kwei botarebia ka-yeiri daane
5. Ke poponem pipiriteo n nii: Bobo de tapane delo na ye mwale to se n laam daare n ta-n ke n diini delo na chamma to baŋa ne.
6. Zege ka-ke ka-yɔɔre de lane baŋa ne: Ta-n yei we taane dem kuri de kolo ŋwaane tapane dem na popone to jege ŋwaane ko dwoi n na wó weeni n pipiri taane ko tɔge de botarebia bam dedoa dedoa kura na ye tei to.
7. Ma leile ywono wonnu n toŋe: Ma pipiriteo chwodea kalo na wo ntanɛte baŋa ne to, botarebia de ba kura tigusim dem, de wonnu telo dede na wo ntanɛte baŋa ne to n ma-n zeini n tetere tɔnɔ zamesem baŋa ne.
8. Yuudwonna ga da totoŋa de ba boboŋa berem: Nii na á dwonna pipiriteo se á daare á ta kolo á na ne to á bere daane.
9. Tapana na meene ya te wonnu to pipiriteo: Laam pipiri tapana na meene ya te woŋo vekke to taane ne totoŋa yadwonna (Maana, taane dim, yezura niim, naa jeŋa totoŋa wonnu) se n ta-n jege ywono pipiriteo kom konto dwi de keim baŋa ne.
10. Ta-n ke poponem pipiriteo n nia: Kwaane n nii chwei selo n na wó tɔge da n ma n ke pipiriteo totoŋe dem n nii to se n ywono totoŋe dem konto baŋa ne vu yiga.

Poponem Pipiriteo Dwoa

Poponem pipiriteo dwi dwi mo wora amaa zamesem dento ne, dé wó bwe dwoa yanto mo:

1. Botarebia baŋa pipiriteo: Ka pipiri taane ko tɔge de botarebia kura na ye tei to ne botarebia bam dedoa dedoa kura na ye tei tapane dem wone to mo se ko dae taane dem maama kuri na wó ga de toore tei to.
2. Ka-pipiri taane n na lage tei to: Pipiriteo konto weeni ko tɔge taane na ye se de taa ŋɔɔne tei to mo ye de jege ta-gungwoli na wó pa se taane dem kuri nuŋi ye de bere ko na ye tei poponno wom yera ne to.
3. Nabaara kikia wonnu kuri niiri pipiriteo: Pipiriteo konto dwi keim ne, taane dem pipiri de tɔge nabaara kikia de taane na wó ta tei se de taa ywomma to mo.
4. Pipiriteo na tɔge wadaa: Pipiriteo konto nii se ta-doore dem tɔge wadaa kalo ba na me ba popone ta-dwoori dem to mo.
5. Ni ŋwaŋa pipiriteo: Ba mae ni mo ba ke pipiriteo konto. Ba ke pipiriteo konto dwi lui sam ne, We di ne, pɔletegesa keim maŋa ne, kɔɔte ne, de jei sedwonna ne. Pipiriteo konto keim maŋa ne, nɔɔno mo yeini o wó ŋɔɔne ye wodwoŋi na zege o twe-o to laam ma ta-ge o pipiri o ŋɔɔne de o bere babam.
6. Pipiriteo na ba tɔge wade to: De ye taane pipirim delo na ba ke de tɔge wadaa to mo, ta-doore dem kuri, de kwor-taŋa, dedaane kolo ŋwaane ba popone de to wae de ye de yera de ta-dwoori dem. Pipiriteo konto wae ko le woŋo ko yage naa ko woli wonnu na tere ta-dwoori dem ne to.
7. Tapane kuri niiri pipiriteo: Pipiriteo konto nii se ta-dwoori dem kuri dem de kolo ŋwaane ba na popone de to taa jege ŋwaane mo de pipirim maŋa ne se ko dae botarebia bam kura na ye tei tapane dem wone to. Pipiriteo konto dwi te tapane

dem na ɲɔɔne kolo taane to, kolo ɲwaane de na popone to, balo na lage ba ga pipiriteo kom to, wonnu telo na pae taane dem ywomma to, de botarebia bam na nye de balo to taane mo.

Ka-ke pipiriteo ka-nii

Wonnu mo tento kuri ne se á ma á zamese pipiriteo keim.

1. Tapum-mwallo: Pipiri tapum-mwallo n zege ta-dwoori ne n ja n vu ta-doore ne se n nii se botarebia bam popone ba tɔge chwoɲa ye taane dem de popone de tɔge taane mɔɔnem chwodea kam.
2. Ta-gungwoli: Zamese n na wó ke tei n pipiri ta-gungwoli, taana yalo na ba bere yiseena to, de nɔn-kwe taana de sinseiri to.
3. Garem kateiri kukwi: Zamese garem kateira kukwi pipirim se n daare n pa se ya kura yam nuɲi jase.
4. Tapane na meene de tɛ woɲo vekke to: Pipiri taane na meene de tɛ woɲo vekke taane (Maana, taane dim, yezura niim baɲa ne, jeɲa totoɲa) to se n zamese botarebia balo ba na mae ba toɲe jei dwi dwi ne to.
5. Botarebia yuu ne pipiriteo: Pipiri tapane dem tetere (Maana, seina taane, sensɔle kukwi) se n ma-n zamese n na wó ke tei se ta-doore dem kwor-taɲa, de na popone tei, dedaane wonnu telo na wó woli de se de taa lamma to taa nye de ta-dwoori dem.
6. Labaare twanno/atekela: Pipiri labaare taana se n ma-n zamese pipiriteo na ke tei ye labaare dem kuri de kwor-taɲa kam ba zae to.
7. Nɔɔna balei lara: Pipiri nɔɔna balei naa nɔn-kɔɔɔ lara (Maana, nɔɔna na wo da yiga ne to na lare de ba ni, bwia de ya leira) se n ma-n zamese n na wó ke tei n pipiri taane se ko bere taro wom kwor-taɲa de kolo ɲwaane o na tage taane dem to.
8. Ka-yeiri wonnu daane pipiriteo: Kwei n pipiriteo kom n maɲe de babam nyem (Maana, nɔɔno na yei pipiriteo keim chekke to nyem, magazini pipiriteo) se n zamese wonnu tedwonna n woli da.
9. Ka-ke ka-tetere pipiriteo: Ma taane delo maama n na lage to n popone tapane se n daare n pipiri de n ja n vu ta-ge ne. Nam kwaane se n ma botarebia balo na maɲe to n toɲe se taane dem kuri veere jase.
10. Yuudwonna ga da totoɲa: Kwei taane delo n na pipiri to n pa n dwonɲi se o ga o daare o ta wonnu telo o na ne to se ko pa n ywono vu baɲa pipiriteo keim maɲa ne.

Totoɲe 5.13 Poponem pipiriteo ye bɛ mo?

1. Maɲe se ko veere poponem pipiriteo na ye kolo to.
2. Popone poponem pipiriteo dwoa yatɔ.

3. Bwe poponem pipiriteo dwoa na wo muri yatō to bobwea.
4. Bwe wonnu tetō n na jege se n ta-n yei te ni ne n ná wora n ke poponem pipiriteo.

Totoŋe 5.14 Pipiri Taane Feilim ne n vu Kasem ne

Jeini na gurupa ne, pipiri na taane delo na wo kuri ne to á ja á vu Kasem ne. Ga taane delo á na pipiri to á bere kelase dem maama se ba bwe de wone.

The Environment

In our modern world, there are many factors that place the wellbeing of the planet in jeopardy. While some people have the opinion that environmental problems are just a natural occurrence, others believe that human beings have a huge impact on the environment. Regardless of your viewpoint, take into consideration the following factors that place our environment as well as the planet Earth in danger.

Global warming or climate change is a major contributing factor to environmental damage. Because of global warming, we have seen an increase in melting ice caps, a rise in sea levels, and the formation of new weather patterns. These weather patterns have caused stronger storms, droughts, and flooding in places that they formerly did not occur.

Air pollution is primarily caused as a result of excessive and unregulated emissions of carbon dioxide into the air. Pollutants mostly emerge from the burning of fossil fuels in addition to chemicals, toxic substances, and improper waste disposal. Air pollutants are absorbed into the atmosphere, and they can cause smog, a combination of smoke and fog, in valleys as well as produce acidic precipitation in areas far away from the pollution source.

In many areas, people and local governments do not sustainably use their natural resources. Mining for natural gases, deforestation, and even improper use of water resources can have tremendous effects on the environment. While these strategies often attempt to boost local economies, their effects can lead to oil spills, interrupted animal habitats, and droughts.

Ultimately, the effects of the modern world on the environment can lead to many problems. Human beings need to consider the repercussions of their actions, trying to reduce, reuse, and recycle materials while establishing environmentally sustainable habits. If measures are not taken to protect the environment, we can potentially witness the extinction of more endangered species, worldwide pollution, and a completely uninhabitable planet.

Totoŋe 5.15 Pipiri Taane Kasem ne n vu Feilim ne

Jeini na gurupa ne, pipiri na tapane kukua kalo na wo kuri ne to á ja á vu Feilim ne. Ga na tapane delo á na pipiri konto to á bere kelase dem maama se ba bwe de wone.

A diga tiina na ye nɔn-kenkagela to

A zoore sɔŋɔ na bwola de peero to mo. A jege chorro telei de nakɔ dedoa mo ye amo mo ye jeŋa bu. A kwo ye bereno na bere jeilo sikuuli deddwoŋi ne ye a nu ye neese tu asigiti kamunu ne. A chorro tem jege swa ye ba seene yia sikuuli ne. A nakɔ wom ye chave-nyem mo, amaa o wo ywomma. A nu nakwe de zoore dedaane debam mo. A nu nakwe dɛm wo Italy ne mo ye o nuŋi da o ba de a jege bena yalei mo. O kwe amaa o ta damma. Wonto mo saŋe wodiiru telo na ywomma to. A diga tiina bam ye balo na jege ŋwaane ba pae ne to mo. Dé ke wonnu dede mo daane. A chorro tem de amo yeini dé vei peero tem yuu mo dé beeri dé daane. A nakɔ wom maa swoi se o taa woli dé nu nakwe se ba saŋe. Luu dedoa de We dɛ ne, dé maama maa ke kweera daane ne taam bia to. Dé maa yeini dé mwana ye dé jege wopwolo. A swoi a diga tiina bam chekke.

EXTENDED READING

- Holmes, J.S. (Ed.). (2011). The nature of translation: Essays on the theory and practice of literary translation vol. 1. Walter de Gruyter.
- Reiss, K., & Vermeer, H. J. (2014). Towards a General Theory of Translational Action: Skopos Theory Explained. Routledge.
- Simpson, L. A. (2000). Mfantse kasa nkyerewee ho akwankyerɛ. Manuscript, University of Education, Winneba.

KA-MAANE BOBOŃA BWIA

1. MaŃe nikantɔɔ tapane na ye delo to se n daare n maŃe de nyenyero tem se te veere jase.
2. Ni taane tapane ye be mo nmo tei ne?
3. Nmo nigi 'atekele poponem' kuri tate mo?
4. Popone n daare n maŃe se ko veere poponem pipiriteɔ dwoa yatɔ.
5. Ma botarebia bia yatɔ de finnu n popone tapane n bere n se mo naa n ve taane dento mo, "Varem de kɔnɔ kolo na seene yia to ye kolo na wó wane ko pa wodi u taa wora/puli logo baŃa maama wuu ne na?"
6. Popone tɔnɔ na jege garem kateira yatɔ to n ma n baane n badwoŃi se o ba n lora de dim kuri.
7. "Sikuula jege se ya seene yia mo de ka-nii-chɔɔ zamesem (STEM) se ko dwoni garem berem kateira (arts) yam." Bwe wonnu teta telo Ńwaane nmo na se naa n ve taane dento to.
8. Popone atekele na jege garem kateira na wo muri yatɔ to se n ta 'ka-beeri ka-nii wonnu (tourism) na jege wola yalo ya pae de zoorem jei to'.
9. Popone tɔnɔ n pa n kateiri dem diisi n ta leira na wo muri yatɔ to na tu abam kateiri dem bena yanto ni ne to. Leira yanto jege se ya taa ye wonnu na ke te lamma de telo na jege daanem to mo.

POPWARE
SEREDO
TU

KADIRI KIKIA

NABAARA KIKIA DE DAM DIM

Nabaara Kikia

BOBOOM

Popwara kanto wó bwe kadiri kikia na ye nabaara woŋo ye ko ta ye nabaara chulu de to. Popwara kam nii nabaara kadiri de kadiri chullu de. Dé wó nii natɔgesese selo dé na wó tɔge da dé ma dé ke kadiri chullu nabaara chwoŋa ne kateira yam ne to ywoseeni. Ywono kolo n na wó na popwara kanto ne to wó woli-m se n ni nmo nabaara kadiri de nabaara yadwonna kadira kuri. Dé wó nii ba na ke nabaara yadwonna kadira tei de leile ɲwea wonnu na jege daanem delo nabaara kadiri chullu baŋa ne to. Ywono kolo dé na wó na nabaara yadwonna kadira chullu baŋa ne to wó woli mo se dé taa ni da taane kuri ye dé nege daane. N wó lware kolo ɲwaane ka-ja nabaara kikia lanyerane, nabaara kikia zamesem ko woli de ka-zeini se ka taa ke wonnu pa te tɔge chwoŋa na jege wola tei to.

Boboŋ -kura

- Kadiri ye baaro de kaane na se ba ba daane to mo.
- Kadiri chullu ye chullu telo na ke ko tɔge de kateiri dem boŋem de de nabaara kikia na ye tei to mo.
- Kadiri dwoa yatɔ mo wora ye yanto mo ye nabaara chwoŋa kadiri, wadaa chwoŋa kadiri de wechwoŋa (We-joona kadiri de kiristabia kadiri) wone Kadiri.
- Daanem tu kadiri chullu baŋa ne leile ko tɔge de leile ɲwea baara de kaana ka-taa mae daane, tɔnɔ zamesem, wechwoŋa, wade leirim, teene jirim, de tedwonna.
- Nabaara chwoŋa kadiri chullu wae te nae leira ko tɔge de leile non-dwoa balo na wora to de ɲwea wonnu na vei tei to baŋa ne.

KADIRI

Ka-Faŋe Ka-Tetere Ka-Nii – Pa se dé nii n na zamese n yi mɛ to

Nii nyenyero tem na wo kuri ne to se n daare n ta de n dwoŋi tei nmo na wó maŋe kadiri memaŋa to.

Figure 6.1

Kadiri Ye Bε Mo?

Kadiri ye chwoŋa na peini ko tɔge nabaara kikia de wadaa na vei tei ko pa baaro de kaane se ba se se ba ba daane ba taa ye kaane de o baro to mo. Kadiri maa ta ye nabaara kikio kolo na jaane kaane de baaro ko tui daane ko tɔge de nabaara kadiri naga na ye tei to. Konto ye kolo na ke ko tɔge chwoŋa ye nɔɔno maama yei ko ni ne to mo. Kasena jeŋa kam ne, kaane naa baaro ná bege o ti, o jege se o zo baro naa o di kaane mo se o tiŋi o dwi. Ko ye kikia mo na jege se ya ke se chwoŋa peini se baaro de kaane taa zoore daane ye ba ye kaane de o baro. Kaane wom de baaro wom maama tiina jege se ba se mo se de taa ye kadiri chekke nabaara chwoŋa ne.

Totoŋe 6.1 Kadiri chullu na ye kolo to

1. Maŋe nmo na nigi kadiri chullu kuri pa te ye kolo to n bere n yuudwoŋi n ná nii sinii konto na te kadiri chullu taane to n ti <https://youtu.be/YgPLedrGHl4>.
2. Kwei n leira yam n ma-n maŋe de balo na wo n gurupi dem ne to nyena.

Kadiri chullu kikia

Kadiri kikia ye kikio kolo maama na ke se ko pa chwoŋa se kaane de o baro taa wo daane to mo. Ghana ne, baaro wolo na lage o di kaane wom to dwi de kaane wolo na lage o zo baro wom to de dwi dem maama tɔge ba wo kadiri chullu kikio kom wone mo. Kadiri na ke tei de de chullu na ke tei to dae bedwe kateiri maama wone. Chullu kikia yam yadwonna Kasena jeŋa kam ne mo ye: peiga keim, charem, para seem, tebera/ ka-do cheeni/kayiiri, gwoŋina, kaane kwaga wonnu/ka-kweero, etc.

Figure 6.2

Nyenyego kom na wo baŋa ne to bere kaane de baaro tiina mo na tɔge ba wo ba kadiri chullu keim ne. Nyenyego kom ne, wolo na lage o di kaane wom to mo kuni dwoona kaane wolo na lage o zo baro wom to yiga ne. Kaane wolo na lage o zo baro wom to kwe o tetere de nabɔɔ zola mo. Baaro wom de maa zo nabaara gɔr-pwonnu ye o de zɔmbili o ba ne. Nakwa bam de maa zo nabaara zola.

Kadiri nyɔɔre de kadiri chullu kikia nyɔɔre: Kadiri chullu kikia ye yalo na jege ŋwaane chekke Ghana kateira yam ne to mo. Kadiri nyɔɔre de kadiri chullu kikia nyɔɔra yalo na tiini ya ye wo-cheero to maana mo tento: *nabaara wonnu ba jia, ko pae nabaara kikia ke ya twoŋa, ko pae zula negero, de nimɔɔ, ko pae bia balo ba loge to jege tiina, ko pae baaro de o kaane wom kwogili daane de tedwonna*. Kadiri nyɔɔre de kadiri chullu kikia nyɔɔra yam yadwonna bobwea mo tento kuri ne:

1. *Nabaara wonnu ba jia:* Ko nuŋi faŋa, kadiri chullu kikia yam yeini ya ke pa ko tɔge nɔɔna bam tetere nabaara kikia mo. De ko de, leile kikia yadwonna wae ya leira pa se ba woli wonnu tedwonna da ye de konto maama de, ko ta ye bedwe mo de faŋa kikia yam beŋwaane leira yam ba tiini ya dage konto. Konto mo bere kolo na tei ye nabaara kikia ba jei to.
2. *Nɔɔna zamesa nabaara kikia:* Kadiri keim maŋa ne, kikeeru tedwonna wora ne baaro wom tiina naa o chorro na wó vu ba ke kaane wom tiina peiga to, kaane charem de kaane kwaga wonnu pɛere/ka-kwɛero. Ba zamese kadiri kikeeru tem te keim maŋa ne mo, konto maa bere we kadiri ye ni lara woŋo mo.
3. *Zula de Negero:* Kadiri jaane zula ko tui ko pae balo na zo daane to de ba dwi tiina maama mo. Nɔɔna nae balo na zo daane to se ba taa ye balo na nege ba tetere ye ba ti yiga se ba lo bia ba daare ba nii ba baŋa ne to mo. Konto pa se kateiri delo ba na zoore de wone to nɔɔna nege ba ye ba zuli ba lanyerane.
4. *Ko pae ba ŋoe ŋwea na lamma:* Konto pɛ chwoŋa mo se baaro de kaane ke sarepeiga daane. Kadiri pae kaane de o baro mo ywona daane ye ko dae se ba vu ba taa ye de nɔɔn-gɛ. Konto nam fɔge ko tɛ kaane wom mo. Kadiri dem woli mo se kaane wom de o baro wom yé bwoori.
5. *Nimɔɔ:* Kadiri ye niseem woŋo mo na jaane dwi ko tui daane. Kikio kom jaane kaane wom de o baro wom tiina, ba badwonna de ba chorro mo ko tui daane ye konto jaane nimɔɔ mo ko tui. Ko maa pa se ba na pwola se ba lware daane, ba lare daane ye ba nae kwia da tei ne. Leile, taana dwi dwi mo di/zoore daane. Kadiri jaane dwoa dwi dwi mo de ke daane pae zoorem ywomma. Nimɔɔ kolo na wo dwoa yam laŋa ne to pa se zurim mo wo teo kom maama wuu ne.
6. *Ko pae bia balo ba loge to jege tiina:* Kadiri ye chwoŋa mo na jaane dwi twoŋim ko tui. De maa pa se bia bam jege tiina ye ba yei dwi delo wone ba na nuŋi to. Konto maa pa ba chwoŋa se ba de wane ba taa tei dwi dem jejegero jwa seeni. Ko woli da, kadiri woli pae bia wae ba lware ba dwi dem naga kam na tole tei to.
7. *Ka-kwogili daane:* Kadiri ye chwoŋa mo na pae nɔɔna nae badwonna pae ba kwogili ye ba woli daane ba ŋwea ne. Kadiri woli mo se nɔɔna yé taa zoore ba yerane. De pae kaane de o baro wom nae kwia de pɛera da teeni na wó zeini ba to. Konto ta ye chwoŋa mo na pae pwola se sarepeiga kalo na mae to wane ka ke kaane de o baro laŋa ne. Konto to, kadiri woli mo pa se nɔɔna ba zoore chana wo, ba daa na ba zoore ba yerane to ŋwaane.

8. *Bu-lore*: Kadiri mo pae chwoŋa se nɔɔna lo bia ba ma ba twoŋi ba dwi. Kadiri mo pa se chwoŋa peini se kateiri wane de puli de na nae nɔn-doora de woli da to ɲwaane. Nɔɔna ba nege bia balo ba na wo ke kadiri ye ba lo ba to.

Totoŋe 6.2 Kadiri dwoa

Jeini na á gurupa yam ne se á bwe kadiri dwoa yalo nmo na yei ya ni ne á kateira yam ne to se á daare á ga á leira yam á bere gurupi dedwoŋi.

Kadiri dwoa

Kadiri dwi dwi mo wo logo baŋa maama ne ye Ghana ne de ko ye konto mo. Kadiri dwoa yatɔ mo wora Ghana ne. Dwoa yam mo ye, nabaara chwoŋa kadiri, wadaa chwoŋa kadiri de wechwoŋa (Kiristabia, We-ɲɔɔna) wone Kadiri.

Wechwoŋa Kadiri: Ko ye kikio kolo na jaane We-ɲɔɔna baaro de kaane ko tui daane se ba taa ɲwe ɲwea kalo na bere we ba nege ba tetere naa ba wae ba tetere ba jaane, ba woli daane ye ba kwogili daane to mo. Ba ta bwoi kikio kom we Nikah mo. We-ɲɔɔna kadiri dwi dem ne baaro wó wane o di kaana ko dwoni dedoa o zoore de ba amaa o kaana bam konto o zoore de ba to ba jege se ba dwoni bana mo. Kadiri dwi dento mo kiristabia de ke ko tɔge ba kiristabiini chwoŋa de de totoŋa se ba maa bere kaane de o baro zoorem lam. Kiristabia bwoi kikio kom we kaane dim laao /sakeremaane mo. Kiristabia chwoŋa kam ne baaro di kaane dedoa mo ko tɔge de ba wediga kam wadaa na bere kolo to.

Wadaa chwoŋa kadiri: De ye kadiri delo ba na tɔge teo kom wadaa ba ke de to mo. Kaane wom de baaro wom wó vu kɔɔte mo ba titigi jeŋa ba daare ba da ne sem maama ne teo kom wadaa na bere we kadiri jege se de ke tei to. Kadiri dento dwi wo pe chwoŋa se baaro wom daa di kaane o gwaane da.

Nabaara chwoŋa kadiri: Dento mo ye nabaara chwoŋa ne, kadiri na jege se de ke tei to, ye ko jege se baaro de kaane tɔge nabaara chwei selo na wo ba kateira yam ne to mo se ba zo naa ba ba daane. Nabaara kikia yam ye yera yera mo ko tɔge de dwi delo nɔɔno wom na nuŋi da to mo. Nabaara kadiri kikia maŋa ne, baaro wom tiina yeini ba ke lelagem mo se ba lware woŋo ná wora ko na wó wane ko chɔge kadiri dem, ye ba ta wó lware kaane wom tiina na ye nɔɔn-dwoa balo to. Kaane wom de tiina yeini ba ke lelagem dem konto dwi mo baaro wom de tiina baŋa ne.

Dé wó bwe nabaara kadiri dé vu yiga popwara kanto ne.

Nabaara chwoŋa kadiri ke dwi dwi mo ko tɔge de nabɔɔ dwoa (ethnic groups) yam na wo Ghana ne to. Maane na yanto yadwonna á nii.

Nii na nabaara chwoŋa kadiri kikeeru maana mo tento nabɔɔ dwoa (ethnic groups) yadwonna na ke Ghana ne to.

Ankara tiina: Yoohewiemɔ, Hebaatsɛɛ, Musunɔtswaa.

Ayigwei tiina: Dutasrɔ̃, Fomesrɔ̃, Ahiasrɔ̃, Akotsotsosrɔ̃

Gambwɛ: Ayite, kuna, asiwa, awarepa,

Fante tiina: adehyewar, esiwaa, wɔfaba/abusua, ayitsew,

Dagwana: Dieŋ, Nyuyu ŋmabu, Dɔyiripaya, payipin,

Kasena Kadiri Dwoa

Ka-cha-ka-le: Dento mo jege zula kadira yam maama ne, ye konto mo Kasena mae ba di ba kaana kuni dede. Kadiri yeini de ye nimɔɔ mo na jaane kaane wom de baaro wom sɔŋɔ tiina de tui daane pa se ba ye woŋo kodoo. Bakeira ná bega, o yeini o tɔge nɔn-keiri naga kam mo se ko bere we o laam ye baaro mo. Nɔn-keiri ne sem sedwonna mo ye bakeira kam kwo na wó le kaduga o pa-ka se ka de laam taa vare ka yera to de ka tetere na wó lɔ ka diga to. Kikia yanto maama bere we maŋa yi se o de tiŋi o dwi. O laam ná jeeri busankana o bohare na de to, o maa swo. O wae o jeeri kaane wom jei dwi dwi ne nenɛene buga chwoŋa ne, gaao chwoŋa ne, lua naa kwɛera jei ne.

Bakeira kam de o yuudwonna laam wó taa yere busankana kam mo ko taa nii ba na tu ba lware o sɔŋɔ jei to. Ba ná lware busankana kam sɔŋɔ jei, o de o badwonna bam laam wó zaŋe mo ba vu sɔŋɔ kom se ba daane peiga de ba gwoori de namwale. Ba na yi da, sɔŋɔ kom tiina wae ba lware kolo ŋwaane baara bam na tu da to beŋwaane ba lage ba zo nenɔŋa zola mo nenɛene garebwoɾi, amaa baara bam tetere mo wó ta ba veiŋa kam kuri.

Peiga kam keim kwaga ne chwoŋa na peini, ba laam wó bobo katɔɔ kom charem. Ba wae ba vei da ko yi begera de ba gwoora, ye, suni de sana. Konto kwaga ne, katɔɔ kom ná jege nenɔna bam o vei se o yage mo ba wae ba gane o ba ja ba viiri. Ba ná jaane katɔɔ kom ba yi sɔŋɔ, ba yeini ba mage wula mo. Tega ná poore, ba laam wó ta buko wom tiina we ba na beeri ba buko wom, o wo banto tei ne mo. Buko wom tiina bam de baa da ba se konto, ba maa wó ta we ba ja buko wom ba jwoori. Kan-banna bam de maa laam wó lwoori ye ba de tiina bam nia na maŋe daane, ba laam maa vu ba se para. Maŋa kanto mo kan-banna bam wó ja che-beɔ ba vu ba kaane wom kwo sɔŋɔ kom ba ke chulu kolo ba bwoi we *para seem* to. Paga jeŋa kam ne, ko ná yi da yagera, buko wom nabwa laam wó zaŋe ba vu ba duri kayiiri naa ba vu ba ke a nako jei ba done cheeni. Kateira yadwonna ne, buko wom ná ye o nu buko-kwea, o banna bam wó vu buko wom sɔŋɔ de zola nenɛene muni, sana (sa-sɔŋo) de boŋo, ba ke chulu kodwoŋi ba na bwoi we *nyeem* to.

Baaro wom dam na daga, o laam wó pa se o kaane wom nabwa ba se ba ke gwoŋina amaa konto zaa dae lela mo. Gwoŋina yam ye se ba go kukura, boŋo de cheeni mo ba pa ba. Konto kwaga ne mo ba laam wó wane ba pa kaane wom kwaga vara. Kikio kom konto mo ba bwoi we *kakwɛero* to. Vara bam ye naao dedoo de pei serepe mo ko woli de vaane derepe, namwale de gwoora. Amaa kaane kwaga wonnu pam ba tia kasoŋo ne. Kokuri to, vara bam pam kwaga ne ba ta yeini ba pa patoore pia (lira/jwom pia) ba woli de namwale, wɔɔ de chworo, se ko ma ko guri.

Ka-che-ka-ja: Dento ye delo baaro wom na chege katɔɔ kom pwola ne o swo to mo.

Baaro/ nenɔno wae o maane nenɔna badwonna de na lage buko wom to ni ne, o nam na ba lage se wonto ga katɔgo kom to ɲwaane, o maa ke lela o pa o yuudwonna che katɔgo kom ba ja. Ko woli da, baaro yi wae de sui buko pa o de o badwonna che-o ba ja ye o yaa dae o katɔgo de. Ba laam ná wuli kaane wom, ko kwaga ne, baaro wom wó ke kadiri wonnu telo na maɲe to ye kaane wom ji wonto nyene. Kuni dede, kaane wom yeini o wae o maɲe banzore dento dwi dwonji wone.

Ka-kwei-ka-yei/ pɛɛɛɛ: Kadiri dwi dento wae de ye we nɔɔno; kaane naa baaro mo kwei buko o pa o faro naa o badwonji se o ma o ke o kaane.

Kanyaane: Konto te kaane na wó ja nyaane o vu o baro sɔɲɔ, naa o choro ná tɔge-o o vu o baro sɔɲɔ pa se o baro wom, o chorro naa sɔɲɔ kom bu wolo maama wane o leero o swo buko wom konto to mo.

Totoɲe 6.3 Chwei/ne selo na wora kadiri chullu keim ne to

1. Ta n bere n yuudwonji chwei/ne selo na wora kadiri chullu keim maɲa ne to n ná nii sinii konto n ti <https://youtu.be/HheDn7vZDR0>.
2. Ma baɲa sinii kom á maɲe de konto <https://youtu.be/6oGSCJBjHPM> se á daare á ta á boboɲa á bere gurupi dedwonji.

Kasena na ke ba nabaara kadiri tei to

Dé nam lage dé da yiga dé ɲɔɔne kadiri na vei tei Kasena ɲwea ne to mo.

Kadiri chullu chwei: Chwei selo ba na tɔge da ba mae ba ke nabaara kadiri to ye dwi dwi mo beɲwaane ko tɔge n na nuɲi Ghana te-ni delo to mo. Kasena nabaara de nam tɔge chwei dwi dwi mo ba mae ba di ba kaana ko zege katɔgo lagem/charem se ko yi kadiri dem tetere. Kadiri keim pɔɔɛ kuni beto mo; se kadiri keim laam ke (boboia kam ne), kadiri keim maɲa ne, de kadiri keim kwaga ne.

1. Se kadiri keim laam ke (boboia kam ne)

Peiga keim/charem: Kasembu ɲwea ne, kadiri ba pɔpɔ de ke, de jege se de tɔge chwei sedwonna mo se ko pa de taa ye chekke. Kanto ye maɲa kalo **nenɔno** (baaro) na ne buko ye o boboɲa zo o pa o lage se o swo-o o ma o ke o kaane to, o wó vu o na buko wom tiina mo. Baaro wom tiina naa o yuudwonna na vei buko wolo ɲwaane to ba bwai o we **katɔgo** mo. Ba na vei ba ke peiga kam ba ta ba boboɲe dem, konto kwaga ne, ba jaane wonnu mo ba via buko wom sɔɲɔ ye kikio kom konto ye charem dem mo. Veiɲa kanto maɲa ne mo katɔgo kom de baaro wom dwi dem mae ba maane wonnu katɔgo kom naa baaro wom dwi na ye tei to baɲa ne. Ba ye tontɔɲena na, ba ye zula tiina na, ba jege jawe-kenkagele na, ba ye jajara na, ɲweena naa cherem wo dwi dem wone na, se ba wane ba ma ba kuri ba boboɲa. Ba yeini ba jaane gwoori de namwale mo ba vei ba ke peiga kam. Se ko ná ye charem dem, gwoori, suni de ye mo ba mae ba ke.

2. Kadiri keim maɲa ne

Kadiri dem tetere wone: Kanto ye maɲa kalo baaro de o kwaga na jaane Kadiri chulu wonnu telo maɲe mo ba vei kaane wom kwo sɔŋɔ se ba ma ba toɲe se ko tɔge de kateiri dem naa dwi dem konto na ke kolo nabaara chwoɲa ne se ko bere kadiri to mo. Ko ye fefeo woɲo mo kasembu tei ne se ba wuli kaane wom se ko bwoɲi o baro wom yere se ko bere we banto laam ye kaane de o baro mo. Nenɔna bam ná jaane ba kaane wom ba zo diga, tega ná poore, ba wó toɲe nɔɔno mo kaane wom tiina tei ne se ba ta ba bere ba banto mo na jege ba buko wom tei (tebera wó ke), nabwa cheeni dono, para seem, vara pam, de kolo maama na maɲe to laam maa twoɲi ko maa kea.

Kadiri keim kwaga ne

Kadiri kwaga ne: Ko tɔge de kadiri dwi delo de na ye to mo. Maɲa kanto mo ba yeini ba ke gegana se ko bere wopwolo se ba daare ba zaane ka-dooro wom ba jaane ba ba dwi dem wone to. Ba wó sa jɔɲɔ naa ba leeni kan-baro wom sɔŋɔ kom ne tete ne. Mo maɲa kalo de ba na mae ba kwei baaro wom de o kaane wom kwia se ba jeɲa ja lane to. Kanto mo ye maɲa kalo ba na jege kaane ye ba jege tembaaro sɔŋɔ ye kolo na maɲe se ba taa ke kadiri ɲwaane to laam twoɲi ne kolo na maɲe ko tole baɲa ne to.

Totoɲe 6.4 Gurupi Totoɲa Kadiri Nyɔɔre Baɲa Ne

Jeini na gurupa ne se á bwe kolo ɲwaane ye ba ke kadiri to se á daare á ma wonnu na wo muri tenu to á maɲe kadiri nyɔɔre na ye delo to. Ta na á leira yam á bere kelase dem maama.

Totoɲe 6.5 Nabaara kadiri kikia

Nii sinii nabaara kadiri kikia baɲa ne <https://youtu.be/TJtcUyodxSU>. Pa na á boboɲa taa wo zola yalo ba na zo to baɲa ne, chwei/ne selo ba na tɔge da ba ke kadiri dem to, baara de kaana na toɲe kolo to se á daare á bwe na wonnu telo na ke sinii kom wone to.

Totoɲe 6.6 Nabaara kadiri dwoa

Jeini na balei balei, popone na nabaara kadiri dwoa maana abam kateiri dem ne. Kuri kadiri dwi dedwe se á daare á maɲe de memaɲa se ko veere chekke. Ta na á leira yam á bere kelase dem maama.

Totoŋe 6.7 Ka-ke-ka-bere kadiri kikia

Jeini na gurupa ne, ke na á bere chwei/nε selo maama ba na tɔga kadiri keim maŋa ne to se á daare á bwe kadiri kikia yam na jege nyɔɔre delo to.

Totoŋe 6.8 Nabaara kadiri na ke kolo to

Jeini na balei balei, ta na nabaara kadiri na ke kolo nɔɔno dedoa dedoa ηwea ne, diga tiina de kateiri baŋa ne to. Ta na á boboŋa yam á bere kelase dem maama se ba bwe ya bobwea.

Ka-Faŋe Ka-Tetere Ka-Nii – Pa Se Dé Nii N Na Zamese N Yi Mε To

Ta n na nigi kadiri de kadiri chullu kuri tei to n bere n yuudwoŋi n ná gage taane dento <https://adanwomase.com/marriage-in-ghana/> n ti.

Ta n boboŋa yam n bere kelase dem maama.

KADIRI KIKIA GHANA TAANA YADWONNA NE

Kadiri ye kikia mo na tɔge wadaa de ηwea chwei ko jaane nɔɔna balei ko tui daane to. Kuni dede nɔɔna balei banto yeini ba ye baaro de kaane mo. Ghana kateira yam ne, kadiri ke baaro de kaane yerane baŋa ne mo amaa de jaane dwoa yera yera mo de ba badwonna de tui daane. Ko ná ye nabaara chwoŋa kadiri wone, kadiri jege chullu mo na ke se ko wane ko pa baaro de kaane wane ba zo daane se ba taa ye kaane de o baro. Kadiri chullu kikia nam dae baaro wom de kaane wolo ba na lage ba zo daane to yerane totoŋe, amaa ko ye se ba chorro, ba sɔŋɔ tiina de ba badwonna maama taa woli da mo. Dwoa yadwonna ne, balo na lage ba zo daane to tiina yeini ba vei da sane mo ye ba pae daane pɛera.

Kadiri chullu kikia

Kadiri chullu kikia ta na ye chullu kikia to ye nabaara kikia na ke nɔɔna balei tetare ne kadiri maŋa ne to mo. Chullu tem ye yera yera mo nabɔɔ dwoa, wechwei de kateiri maama wone, ye te ke te tɔge nɔɔna bam ηwea naga na vei tei, ba boŋem na ye delo, de ba nabaara kikia de na ye tei to mo.

Nabaara kikia dwi dwi mo wo Ghana ne. Nabaara kikia maama nam jege ya kadiri chullu kikia mo de na ke. Wonnu telo na wo kuri ne to ye bobwea mo na bere nabaara kikia yadwonna na ke ya nabaara kadiri chullu kikia tei to.

Note:Zenzameso, kadiri chullu kikia yam nam ta wae ya dae bedwe kataeira yam ne.

Bobwea yalo na wo kuri ne to bere Ghana kateira yadwonna na ke ba nabaara kadiri tei to mo:

Ankara tiina na ke ba nabaara kadiri tei to

Ankara ne, baaro wom de kaane wolo na lage ba zo daane to sɔŋɔ tiina ná se se ba zo daane, ba laam bwoi ba we nɔɔno de o kaane mo. Ankara tiina se leile leira yalo na tu kadiri wone to ne Kirisitabia de Wɛ-ɔɔna kadiri na ke tei to.

Baaro wolo na ti o yiga se o swo kaane naa kwo wolo na ti o yiga se o swo kaane o pa o bu to beeri mo se o ni kaane wolo o yi na su to.

1. **Musunɔtswaa** (*ka-kwei busankana ka-pa*): Kaane na jege puga ye o nuɲi sɔŋɔ kolo ba nege ye ba zuli ko to ne, baaro wom tiina yeini ba toɲe nɔɔna mo kapua kam sɔŋɔ tiina tei ne se ba ta de ba we kapua kam ná loga ye ko ye busankana, ba wó swo ka ba ma ba ke ba kaane.
2. **Henɔbaatsɛɛ** (*busankana kam tiina na wó pa chwoɲa to*): Busankana kam sɔŋɔ tiina de nam ná nɛ bakeira na nuɲi sɔŋɔ kolo na jege toton-ne na lamma to, busankana kam tiina yeini ba ta de bakeira kam tiina mo se ba pa ba bu-baaro wom de banto bukɔ wom zo daane ne ba ná ke nɔɔna. Bakeira kam tiina ná se, banto laam mo wó nii busankana kam baɲa ne se ka ke nɔɔno ko taa nii maɲa kam ka na wó zo ba bu-baaro wom to.
3. **Yooheuiemɔ** (*bakeira kam tiina naa o chorro na wó beeri kaane ba pa o to*): Konto ye busankana kam kwo de bakeira kam kwo na se se ba bia bam zo daane to mo. Maɲa kadwoɲi ne, bakeira kam nu naa o nakwa wae ba lage bukɔ ba pa-o.

Ba nabaara kadiri dem bobo de Agboshimɔ (*bworo magem*) mo, Kpelemɔ ke Henɔtoobo (*kadiri dem seem de gar-vɔɔro pam*) maa saɲe. Fotoyeli (*nabaara wodi-kuri ba na mae kamaana, abɛ nuga de ywon-kora ba saɲe to*) de Gbalaniihamɔ (*kaane kwaga wonnu*) de maa saɲe. Ba bwoi kolo na yeini ko ke ko kweeli to we Yookpeemɔ (*kadiri natɔga kam tetere*). Kaane wolo na wane o tɔge nɛ sento maama o ti to mo ba bwoi o we Boi Ekpaa Yoo (*gar-vɔɔro teredo kaane*).

Fante tiina na ke ba nabaara kadiri tei to

Fante na nuɲi gambwe dwi dem wone to ne, kwo mo yeini o swo kaane o pa o bu. O maa wó pa-o peɔ se ko bere we o bu-baaro wom bege o yi kaane dim. O ta yeini o pa o bu-baaro wom jei mo se o taa vare da se ko bere we o yi se o taa nii o tetere baɲa ne.

Bakeira kam tiina na lage busankana kalo se ba pa ba bu wom to tiina ná se, tiina bam wó kwaane se ba lelage ba nii ba bia bam na lage ba zo sane delo wone to maɲe naa de wo maɲe. Ba na ti de lelagem dem, ba wó pa bakeira kam tiina chwoɲa se ba ba ba ɲwe busankana kam kwaga wonnu tem ba ti. Wonnu tento mo bakeira kam tiina wó pa busankana kam tiina:

Nhun enyim nsa (*boboa kwoara*): Ko ye sana kalo ba na pae busankana kam sɔŋɔ tiina to mo, ye o na se se o zo bakeira kam mo busankana kam tiina wó nyɔ sana kam. Ba ke keini dento Luu dedoa de ne mo beɲwaane ba jege boɲem we de dem konto mo ye Baɲa Wɛ de ye zurim wora de dem konto ne mo.

Pon ekyir/kɔkɔkɔ (*bworo magem kwoara*): Kikia belei tu maa ye ba na wó ja sana de sabu fee ba vu ba ma ba mage bworo to.

Bɔwdo – toa (*bukɔ kwo kwoara*): Konto ye sabu mo ba pae busankana kam kwo se ba bere yisuuri de yaara yalo o na yaare o ma o kwane busankana kam to. Ko déem yeini ko ye sabu de sana mo, amaa leile wonnu wae te leira.

Tamboba (*bukɔ nu kwoara*): Konto ye sabu mo ba pae busankana kam nu se ba bere yisuuri de o na yeigi zola yalo maama o zo busankana kam o biim/bu-bale ne se ko ba ko yi o ban-zore maɲa to.

Tsinsa/dase (*kadira wonnu tem tete pɛɛre*): Konto ye sana de sabu mo. Konto mo ye kadiri dem tetere nyenyego. N ná maɲe n pa wonnu telo maama ye n wo pɛ “tsinsa”, ko bere we kadiri dem ta wo ke mo. Ba yeini ba jwoɲi “tsinsa” kom ba tiɲi mo.

Tsir adze (*pɛɛre na pae bukɔ to*): Konto de maa ye sabu-kamunu mo ba na pae busankana kam se o maa beeri o jeɲa totoɲe se kadiri dem na chɔge, se o wane o tetere baɲa ne o nii to mo. Faɲa kam to, busankana kam tiina wae ba mae sabu kom konto ba woli da ba mae ba ɲwe jene delo ba na ke kadiri dem baɲa ne to.

Akontan-sekan (*pɛɛre na pae nabɔ wonnu*): Konto ye sabu kolo ba na pae busankana kam nabɔ se o ma o yeigi pɛɔ o taa mae o cho o nakɔ wom to mo. Sabu kom konto ye nabɔ wom na tage we o lage bagera to mo ba wó maɲe daane ye ba pa-o.

Asafo nsa (*pɛɛre na pae bukɔ wom yerena*): Konto ye sabu mo ba na pae kateiri dem nɔɔna de ba na tɔge ba nii busankana kam baɲa ne tei pa o yi ban-zore to, ye ko ta bere ba we, ba ta taa nii o baɲa ne se o daa yé lage baaro wodwoɲi.

Ba ná ke chullu tento ba ti, ba laam wó pa nɔɔno maama maane we busankana kam zo mo ye o baro sɔɲɔ tiina bam wó kwei-o kwia. Konto kwaga ne, ba maa lwo na.

Na bam lwom kwaga ne, baaro wom wó pa o kaane wom sabu se o ma o saɲe o boboa wodi u se bakeira kam tiina, o chorro de o badwonna maama di. Ba bwoi wodi u kom konto we ‘edziban kese’ naa ‘nkwansen kese’ mo. Konto ná ti mo ba laam wó ja o ba zege bakeira kam kwo sɔɲɔ ne ba vu bakeira kam na zoore me to ne o na zoore o yera.

Totoɲe 6.9

1. Ma taane dem na wo baɲa ne to n popone kukuanu chwei/ne selo n na wó tɔge se n ma-n ke Ankara tiina de Fante tiina nabaara kadira to. Ma n tetere botarebia n popone.
2. Ga labaare n nuɲi konto ne <https://www.ashigbey.com/2012/06/18/ewe-marriage-and-ceremonies/i> n daare n ma-n maɲe de nmo nabaara kadiri na ke tei to.
3. Ga n leira yam n bere kelase dem maama se ba bwɛ ya bobwea.

Totoŋe 6.10 Wonnu telo na sere daane de telo na nye daane taana yadwonna nabaara kadiri chullu kikia maɗa ne to.

Jeini na gurupa ne se á ta chwei /ne selo ba na tɔge da ba mae ba ke kadiri chullu kikia Ankara tiina de Fante tiina dwoa yam ne to. Bwe na kikia yalo na sere de yalo nye daane to.

Totoŋe 6.11 Nzema tiina nabaara kadiri

Nii sinii konto <https://youtu.be/YII9v53wzB0> na te Nzema tiina nabaara kadiri taane to.

1. Bwe zola yalo kaane de baaro wolo na lage ba ke kadiri dem to na zo to bobwea.
2. Bwe kaana bam na toŋe kolo to bobwea.

Totoŋe 6.12

Bwe na wonnu telo Kasena na kwei ba pae kaane (wolo na lage o zo baro to) tiina to na jege nyɔɔre delo kadiri chullu keim maɗa ne to. Ta na á leira yam á bere gurupi dedwoŋi se á bwe. Laam ga na á leira yam á bere kelase dem maama.

Totoŋe 6.13 Kateiri Nɔɔna totoŋa kadiri chullu kikia maɗa ne

Jeini na balei balei se á ta á boboŋa na ye tei abam kateira yam nabaara dam dira, nakwa de kateiri nɔɔna totoŋa baɗa ne kadiri kikia maɗa ne to nmo kateiri dem ne. Ta á leira yam á bere kelase dem maama.

Totoŋe 6.14

Se dé guli kolo dé na zamese dé ti to, jeini na balei balei, ta de á dwonna á na nigi wonnu kura tei abam nabaara kadiri chullu kikia baɗa ne to se á daare á popone natɔgesese sem na bere kolo to se ko yé muri wonnu tenu. Ga na á leira yam kelase ne se á daare á ma á nyena yam á maɗe de gurupi dedwoŋi de nyena.

Totoŋe 6.15

Jeini na gurupa ne á nii á daare á bwe sinii konto na te kolo taane to <https://youtu.be/WQOjjxc e4g>. Daŋe na á boboŋa nɔɔna bam gɔr-zore, ba yiga tiim kikia de kadiri chullu kikia yam tetere baŋa ne. Kwei nabaara kadiri kikia yam á ma á maŋe de leile kadiri kikia yam. Ga na á leira yam á bere kelase dem.

KADIRI DE LEILE ŊWEA KIKIA

Leile ŋwea kikia jaane zam/leira dwi dwi mo ya ba nabaara chwoŋa kadiri kikia baŋa ne ye wonnu tem konto jege lane de chɔgem maama mo. Konto bere nabaara kikia na zae ye ya sere daane tei kateira wone to mo. Wonnu telo na wo kuri ne to mo ye telo na jaane zam / leira te tui nabaara kadiri kikia baŋa ne leile to.

1. Tɔɔ zamesem: Tɔɔ zamesem na diini baŋa tei ye ko jege wola ko pae nɔɔno maama ko fɔge ko dwoi kaana to, pae ba wae ba kuri ba boboŋa ye ba bere ya kadiri de ŋwea wonnu baŋa ne. Kuni dede, balo na lage ba ke kadiri dem to mo yeini ba ta maŋa kalo ba na lage se ba ke de to, ba na lage se kadiri dem ke tei to de wonnu telo dwi dwi na wó ke kadiri dem maŋa ne to.
2. Nabiina ŋwea chega chwei de ba ka-taa mae daane: Ba na tiini ba ŋɔɔne nabiina ŋwea chega chwei de ba ka-taa mae daane baŋa ne tei to mo woli pa se nabaara kadiri kikia yam yadwonna leiri, ne jei sedwonna ne, kaana de jege pwola se ba taa tei naa ba jege jejegero.
3. Leira na tu kadiri wone wechwei ŋwaane to: Kiristabiini, wejɔɔ de wechwei sedwonna tum jaane kiki-doora yadwonna mo ko ba ko gwaane da pa ko leiri naa ko woli de nabaara kikia yam.
4. Pipiu yi-poro dam: Chwei dede mo puri se pa nɔɔna ko tɔge pipiu yi-poro baŋa ne pa se ba wae ba tetere pipiu ba ke ba nae sabu. Konto laam maa pa se ba jege dam se ba kuri ba kaana naa ba banna de kadiri kikia yalo ba na lage to.
5. Teo pulim/yalem: Teo ná puli, kwɛem yeini de ba ko wone mo pa se nɔɔna dwi dwi zege ba vei ko ba jwoora. Konto maa pa se ba zamese wo-donno mo ye ba gwaane te ba ŋwea ne, ye ko jaane leira ko tui nabaara kadiri kikia de wone.
6. Ywono Diinim (technology) de leile yi-poro lara wonnu (social media): Leile nɔɔna na nae daane tatei ba ŋɔɔne daane naa ba lare daane to jaane leira mo ko ba bɔɔ dim de kadiri kikia wone.
7. Jei veiŋa de logo baŋa beira: Nɔɔna na beeri ba vei te-balwa, te-kamuna, de logo baŋa de sedwonna ne to pae pwola mo se ba zamese wo-donno ye konto jaane leira mo ko tui nabaara kadiri kikia baŋa ne.
8. Feila wade leirim: Leira na tu wade de se kikia baŋa ne to, nenɛene nabaara kadiri kikia taane na tɔge de wo Ghana maama wade sem wone to tɔge ko zeini de kikia mo.

9. Nabaara kikia leirim de tega baɗa wuu wonnu: Nabaara kikia wonnu na leiri te zoore daane tei leile to jaane wo-donno mo te zo nabaara kadiri wone pa ko lamma.
10. Dwi twonjim (generational) leira: Nabiina boɗem de ɗwea wonnu tedwonna leirim leile to pe se dé ja wo-donno mo dé zo nabaara kadiri kikia wone pa te leiri.

Figure 6.5 : A picture showing a couple in modern times.

Totoɗe 6.16 Leile ɗwea kadiri kikia

Ke na gurupa na jege se ko ye dwoni nɔɔna baredo to kelase dem maama ne. Kelase dem maama bwe na nakwa bam, kaana de kaane wom de o baro wom totoɗa na ye yalo kadiri wone. Daa ta bwe na daanem delo nabaara kadiri kikia na jege to se á daare á bere zeina yalo na wó maa kwe daanem dem to.

Tatei Leile ɗwea Wonnu Na Daane Kadiri Chullu Kikia To Choom

Boboɗa de nabaara kikia lane mo dé ná jege dé boboɗa ne, ko wó woli se dé wane dé nuɗi daanem delo leile ɗwea na jege nabaara kadiri baɗa ne to. Konto mo wó pa nabaara kikia tɔgem taa damma ye ya lamma. Chwode sedwonna mo ye:

1. Ka-pa nabaara kikia yé saare: Nabaara kikia yalo na bere ye ya pae dwi de kateiri yedaane puli to, maɗe se dé fage dé teili ya mo chekke. Kateira yam jege se ya ke kolo na wó woli ya nɔn-bia bam se ba taa nege ye ba lage nabaara kadiri kikia yam to mo.
2. Ka-taa nege da-boboɗa: Konto bere we dé na nege da boboɗa, ko pae dé jege yisuuri dé pae dé nabaara kikia ye dé nege dé nabaara chwoɗa wonnu pa te ba jia.
3. Nɔn-donno ka-lare daane: Nawaara de nɔn-donno tem bwe wonnu mo daane se ko woli swa pɔɔrem, wonnu zamesem, se ba nii wonnu telo na maɗe se te taa wo kadiri kikia ne to se ko yé pa nɔn-donno tem boboɗa taa ye ya teiri. Lara yanto wae ya woli nɔn-donno tem se ba maane ye ba zuli nabaara wonnu telo ba na yi to, se ba daare ba sɔre chana yalo na wora nabaara kikia yadwonna baɗa ne to. Chwei sedwonna wae se peini se ko woli se nɔɔna zamese da nabaara kadiri kikia se ko pa kadiri kikia yam konto dwi ta taa wora.

4. Tɔnɔ ywono de ko dam: Nɔɔna dedoa dedoa jege se ba da tɔnɔ ywono baɲa ne mo ba taa nege nabaara wonnu na woli ɲwea tei to. Nabaara kadiri kikia ye se ya kwei leile ɲwea wonnu tem tedwonna mo se ko ma ko zeini kadiri kikia. Amaa faɲa wo-ɲonno tem baa jei, te jege ɲwaane leile kadiri kikia wone tata.
5. Daanem: Ba jege se ba nii daanem delo sabu-zore de ntanɛte naa leile ɲwea ywono na jege ko pae kadiri to baɲa ne mo.

Totoɲe 6.17 Wola yalo leile ɲwea wonnu na jege to

Jeini na gurupa ne, maɲe na se ko veere wonnu tetɔ na jege wola te pae kadiri to. Ta á leira yam á bere gurupi dedwoɲi se á bwe.

Totoɲe 6.18 Kadiri chullu jaanem se te yé jei

Jeini na balei balei, bwe na wonnu tetɔ telo na wó woli se nabaara kikia yé jei to. Ga á leira yam á bere kelase dem maama se ba bwe ya bobwea.

Totoɲe 6.19 Leira yalo na tu kadiri chullu kikia baɲa ne to

Jeini na gurupa ne, bwe wonnu tetɔ se ko bere tatei nabaara kikia yadwonna na ke nabaara kadiri maɲa ne to na wó wane ya leiri to se á daare á popone á ta kolo ɲwaane leira yam konto na jege se ya ke to.

Totoɲe 6.20 Leile ɲwea wonnu kadiri baɲa ne de nabiina ɲwea chega chwei.

Jeini na gurupa ne, bwe wonnu telo na wo nabaara kadiri, leile tɔnɔ wade de nabiina ɲwea chega chwei laɲa ne to. Gurupi maama ga de leira kelase ne se kelase dem bere de boboɲa leira yam baɲa ne.

EXTENDED READING

- Watch the suggested video for customary rites knowledge <https://youtu.be/5pmEDELq4wA>
- To read more about marriage and marriage rites in Ghana, click on the suggested links <https://adanwomase.com/marriage-in-ghana/> <https://weddors.com/traditional-marriage-in-ghana/>
- Click on the link to read on marriage list and traditions: <https://weddors.com/ghanaian-traditional-wedding-marriage-list-customs-traditions/>

- Click on the link below to read on marriage rites in Ghana.
<https://greenviewsresidential.com/traditional-marriage-in-ghana/#:~:text=The%20couple%20will%20exchange%20vows,of%20Ghanaian%20foods%20and%20drinks.>
- To read on Akan marriage, click the link <https://derorashop.com/the-asante-marriage-list/>.
- Watch the video on a typical Ga marriage ceremony in Ghana for further insight
- <https://youtu.be/UtlyHjnGQA8>
- To read on Dagomba marriage in full, click the link below
<https://dagbonkingdom.com/dagomba-marriage/>
- To read more about changes in traditional marriage in Ghana, tap on the link below
<https://www.modernghana.com/lifestyle/10414/4-ways-traditional-marriage-ceremony-in-ghana-has-totally-ch.html>

BOBOŃA MAANEM BWIA

1. Nmo nigi kadiri kuri tate mo? Ma n tetere botarebia n maŃe se ko veere jase.
2. Ma n tetere botarebia n maŃe se ko veere jase nabaara kadiri chullu na ye telo to.
3. Popone kadiri dwoa yato na wo Ghana ne se n daare n maŃe ya wone yalei memaŃa se ya veere jase.
4. Popone n daare n maŃe se ko veere kadiri na jege wola yalo to yana.
5. Ba na yeini ba ke lelagem dem se ba lware baaro wom de kaane wom na nuŃi dwi delo to Ńwea na ye tei naa ba tiina de ba chorro de na ye naana balo dwi dwonna to, jege be nyore mo?
6. Popone woŃo dedoa na pae se We-joana kadiri de nabaara kadiri sere daane to.
7. Ma n tetere botarebia n ma n maŃe kadiri chulu na ye kolo to.
8. Popone natogese selei na wora Kasena kadiri chullu kikia maŃa ne to.
 - a. Popone wonnu telei ba na pae buko tiina Fante tiina kadiri chullu kikia maŃa ne to.
 - b. Ta woŃo dedoa baaro wom tiina na pae buko wom tiina to na bere kolo Fante tiina dwi dem ne.
9. MaŃe wonnu tento na ye telo to;
 - a. Musunotswaa
 - b. Yoohewiemu
 - c. Tamboba
10. Popone n daare n maŃe se ko veere Fante tiina de Ankara tiina kadiri chullu kikia yalo na sere daane de yalo na nye daane to.
11. Popone leile Ńwea wonnu tenu na jaane leira te ba kadiri kikia wone to.
12. Ma n tetere boboŃa n ma-n maŃe se ko veere leile Ńwea wonnu teto telo n na popone te (11) na wo baŃa ne to na jege daanem delo de pae kadiri kikia da yanto ni ne to.
13. MaŃe se ko veere chwei seto selo n na wo toge da n ma-n che leile Ńwea wonnu na jege daanem delo kadiri kikia baŃa ne to.
14. MaŃe se ko veere leile kadiri kikia na jege nyora to yalo yanu na ye wo-cheero to.

POPWARE
SEREPAE
TU

DIGA DWI (CLAN) DEM DE NABAARA DAM DIM

NABAARA KIKIA DE DAM DIM

Nabaara Dam Dim

BOBOOM

Popwara kanto ye kalo na twoŋi nabaara diga dwi (clan) dem naga kam de nabaara dam dim yedaa kam n na maŋe n zamese bene dedwe zamesem dem ne to mo. Popwara kanto lage ka pa-m pwola kakam mo se n maane wonnu n woli da nabaara diga dwi (clan) dem naga kam de nabaara dam dim yedaa kam baŋa ne ko nuŋi taana yadwonna ne Ghana ne. N wó zane n nii nabaara diga dwi dem naga kam na wo dwoa yadwonna ne to Ghana ne. N ta wó ye ya na jege nyɔɔre delo to ye n daare n yeiri ya de nmo nabaara kikia yam ye n kwei te n yeiri de dwoa yadwonna de na wo Ghana ne nyena. Ywono kolo nmo na jege nabaara diga dwi (clan) dem naga kam de nabaara dam dim yedaa kam baŋa ne to ye kolo na jege ɲwaane chekke to mo. Kotno wó poore n boboŋa se ko pa n ywono di baŋa se ko woli se n wane n zane ye n ni kolo ɲwaane Ghana taana yam zamesem na jege kuri to, ye ko wó zeini-m berem kateira yayam ne nenɛne Wechwɔŋa berem zamesem de Faŋa wonnu berem zamesem (History) de tedwonna. Ywono kolo n wó na nabaara diga dwi (clan) dem naga kam de nabaara dam dim naga kam baŋa ne to wó woli-m se n wane n ye dwoa yadwonna na wo Ghana ne to de nyena.

Boboŋ-kura

Diga dwi (clan) ye nabiina na zoore daane tei ye ko tɔge nabaara jana to naa ko zege nabɔɔ ne pa ba ye bedwe to mo. Diga dwi (clan) maama jege woŋo naa varem na ye ba chulu na ye maŋem woŋo na mae ko lware ba to mo. Pa-faro mo ye kateiri dem dwi naga kam maama pwa bam yuu tu ye pwa-balwa balo maama na wo kateira yam ne to maa ye kateira yam yuu tiina. Pe tiŋina mo ye balo na nii pe tiŋim kikia maama baŋa ne ye banto mo ta ke chullu telo ba na yeini ba ke se ba jwoŋi pe kwara kam se o daa yé taa ye pe to.

DIGA DWI (CLAN) DEM NAGA

Boboa totɔŋe na jaane zenzamesa boboŋa ko tui zamesem wone to

Jwoori n baane n na maŋe n zamesem kolo popwara kalo popware kanto na saŋe to, se n leiri bwia yalo na bwei lela lela ye ya lage leira de lela lela to;

1. Kadiri dwoa yatɔ yɔ mo wo Ghana ne to?
2. Maŋe chwodea dedoa na bere kadiri na ke tei pa dé se we de tɔge nabaara kadiri chullu kikia to.

3. Beɲwaane mo nenɔno wom jege se o pa sabu o katɔɔ kom nabo dwoa yadwonna nabaara kadiri chullu kikia ne?

4. Pa leile wonnu na ke pae ko zae/leiri nabaara kadiri kikia chullu to.

Boboɲa belesem bwia: Jeini na á gurupa yam ne se á ma á ywono kolo á na ne bene dedwe zamesem dem ne to á ma á popone diga dwi dem na ye kolo to kuri. Tole na á leira yam se kelase dem maama cheigi.

Leira yalo n na wó na to dwi dwonna mo tento: Diga dwi (clan) dem ye taane delo na bere we nɔɔna ye choro ba na nuɲi nabɔɔ dedoa to ɲwaane naa dwi na yalese ye de kugu nuɲi nabaare dedwe ko zege faɲa, ba jege dwi yere dedwe na bere dwi dem naga to. Dwi dem naga kam wae ka tɔge kwo-dwi jeɲa kam (patrilineal) naa nu dwi dem jeɲa kam (matrilineal). Diga dwi (clan) ye nabiina na zoore daane tei ye ko tɔge nabaara jana to naa ko zege nabɔɔ ne pa ba ye bedwe to mo. Dwi ye diga dwi (clan) dem dwoa dwi dwi na ɲɔɔne taane dedwe amaa kwor-taɲa kam wae ka zage daane to ye konto mo pae ba ye bedwe.

Diga dwoa ye kolo na wo Afereka nabaara kateira yam wone to mo ne Ghana tei to. Faɲa wonnu zamesem dem pɛ dé maane we diga dwoa de ta wo nabaara yadwonna kateira wone logo kom baɲa de sedwonna ne de.

Wonnu Na Bere We Nɔɔna Nuɲi Diga Dwi (Clan) Dedoa

Wonnu na bere we nɔɔna nuɲi diga dwi (clan) dedoa to tedwonna mo tento:

1. Nabɔɔ dedoa: Diga dwi (clan) dem konto tiina kuri nuɲi nabaare dedwe ne mo.
2. Choro naga: Diga dwi (clan) tiina ye choro mo ko tɔge ba na ye jana dedoa, kadiri naa ba na jei da naga baɲa ne to ɲwaane.
3. Dwi nyenyego dedoa: Diga dwi (clan) maama yeini de jege sɔɲɔ kuri yere dedwe, nyenyego/manɛm woɲo (symbol) dedoa naa nabaara kikia na ye bedwe to mo.
4. Ka-taa ke wonnu daane: Diga dwi (clan) dem tiina yeini ba yei choro ye ba jege da ɲwaɲa
5. Diga dwi (clan) dam dim natein-yia: Diga dwi (clan) dem jege dam dim natein-yia mo na bere we pwa naa nakwa mo wo yiga ne ba na lage ba ke bana. Ba ta yei ba choro kom na vei tei to, kwo-dwi, bu-dwi, bu-kwea, nakwa de nabwa de ba bia maama daane.
6. Nisɛɛm pipiu baɲa ne: Diga dwi (clan) dem tiina jege zeina ba pae daane dwi dem wone pipiu seeni ne ka-woli daane de zola, pipiu kikia, de ka-ba daane ka-ke zeina totoɲa. Ba nam ta nii wonnu telo ba na tei to baɲa ne nenɛne tega de jejegero tedwonna.
7. Kura dim de chullu keim: Diga dwi (clans) dem dwoa yam jege chullu de kikeeru na ye bedwe to mo nenɛne nɔn-keiri chullu, kadiri kikeeru, lui chullu kikeeru de kura dim.

Diga dwi (clan) dem nyɔɔre

Ko nuŋi faŋa, diga dwi (clan) dem dwoa yam jege nyɔɔre dede mo ya pae kateira de nabaara wonnu. Nyɔɔre dem dedwoŋi mo tento kuri ne.

1. De jaane nɔɔna de tui daane: Diga dwi (clan) mo woli pa se nabiina zoore daane, ye nɔɔna de pɔɔre n diga n diga se ko woli ba choro naga. Ko ta pae ba lware dwi ye ko jaane yedaane lane ko tui.
2. Dwi naga: Diga dwi (clan) dem zege dwi naga ywono baŋa ne mo pa ko bere nabiinu tega baŋa zoorem, nimɔɔ, de negero da tei ne.
3. Choro naga: Diga dwi (clan) dem mo woli pae nɔɔna yei ba kuri na zege me, ye konto mo bere dwi dem kugu na yalese tei. Wonnu telo na wo ba laŋa ne to maa pae ba jege da chega ye ko bere ba choro-naga ko nuŋi faŋa nabaara kikia de wonnu pɔɔrem baŋa ne.
4. Dwi nyenyego dedoa: Diga dwi (clan) maama yeini de jege sɔŋɔ kuri yere dedwe, nyenyego/manɛm woŋo (symbol) dedoa naa nabaara kikia na ye bedwe to.
5. Nimɔɔ de ka-zeini daane: Diga dwi (clan) dem tiina woli daane ye ba jege niseɛm/nimɔɔ, ye ba zeini daane wonnu dede baŋa ne nenɛene varem, jara de nikantɔɔ/vuvuga kweɛm seeni.
6. Vuvuga kweɛm: Diga dwi (clan) yeini de jege de na wó tɔge balo baŋa ne se kweɛm ba ne jara naa nikantɔɔ na tu diga dwi (clan) dem wone se ko pa zurim taa wora to.
7. Nabaara kikia ba jia: Diga dwi (clan) dem woli pa se naabara kikia de chullu ba jia, te toŋe lanyerane ye dé wae te dé kwei dé pae dé bia jwa seeni.
8. Pwolitigisi keim: kateira yadwonna ne, diga dwi (clan) dem tɔge de woli pwolitigisi keim mo ne banto dwi wone wolo na jege dam pwolitigisi keim wone pa ko jege ba wola to. Kuni dede, diga dwi yiga tiina bam mo jege dam.
9. Niseɛm pipiu baŋa ne: Diga dwi (clan) dem tiina jege zeina ba pae daane dwi dem wone pipiu seeni ne ka-woli daane de zola, pipiu kikia, de ka-ba daane ka-ke zeina totoŋa.
10. Nɔɔna nae yiga veiŋa: Ko pae pwola pa se nɔɔna wae ba vei daane ye ko pae dwi dem nɔɔna nae yiga veiŋa de yere kamunu ba ŋwea ne, ko tɔge de wonnu telo ba na wane ba ke to baŋa ne ye dwi dem de yere jaga.
11. Dwi dem yei daane/yei we ba nuŋi dwi dedoa wone: Diga dwi (clan) dem woli nɔɔna mo se ba lware we ba nuŋi dwi na daga to wone mo. Konto nam mo woli ba pa se ba boboŋa tigi tega ne, kolo ŋwaane ba yei we ba jege nɔɔna se ba sale ba yera ne.

Ko zege faŋa ko ba ko yi zem leira tu diga dwi (clan) dem baŋa ne dwi dwi mo faŋa ŋwea de nabaara kikia baŋa ne. Amaa, ko jege wola nabiina zoorem seeni, ka-lware dwi wone, de kateiri yedaane baŋa ne.

Diga dwi (clan) dem na pɔɔre de zege tei to

Kateiri maama jege diga dwi (clan) dwoa dwi dwi mo. Maana mo ye: Kasena nabɔɔ dwi dem jege diga dwi (clan) dwoa dwi dwi ne – Balobia, Bagwei bia Naveɛm, Beba, Naa, Kwo sɔŋɔ, Tetare daa, Woro yere bia, Manjoo, Wora, Gaa bia, Nave bia, Zogwoŋo bia, Kalaa gum bia, Peo yuu, Saa, Woro, de yadwonna.

Ayigwei tiina - Anlo/Anlɔ, Avenor, Ave, Tongu, Agave de Mafi ye banto bwoi diga dwi (clans) dwoa we hɔɔ mo, amaa Ewedome tiina bam - Ho, Adaklu, Kpando, Hohoe, Peki, de balo na wo Ve de de sesem ne to bwoi we sã. Anlo dwi dem jege diga dwi (clan) dwoa 15 mo; Avenor = 13 de Agave = 9. Fante tiina jege 8 mo ye Gambwe jege 7. Banto dedoa dedoa jege ba chul-cheero.

Diga dwoa de ya Chul-Chɛero

Nabɔɔ dwoa (ethnic groups) yam na wo Ghana ne to jege diga dwi (clan) dem dwoa dwi dwi mo ye dwi maama de jege de chul-cheɔ mo (wonnu naa varem na bere we o ye ba ŋwea zeina woŋo to). Tedwonna mo konto teibole dem ne kuri ne:

Note: *Maana yam kuri ne to nuŋi nabɔɔ dwoa yam dwi dwi wone mo.*

Kasena Kateira/Nawuura Yadwonna de Ya Chul-cheero

1. Paga tiina -nyoŋo
2. Navannea – chea
3. Chaina tiina – kali-faao
4. Katinea – kali-faao
5. Manyara – chare
6. Kayara – kajambwoga
7. Nakwana – munu

Note: Berena de zenzamesa maama gwaane daane ba beeri Kasena diga dwi (clan) dwoa yera de ya chul-cheero ba woli da.

Teibole 7.1: Diga dwi (clan) dwoa yadwonna de ya chul-cheero

Nabɔɔ dwi (Ethnic Group)	Diga dwi (clan) dem yere	Chul-cheɔ
Kasena	Nave (Paga)	Nyoŋo
	Balobia (Nɔgeseneɛ)	Chare
	Apea bia (Nɔgeseneɛ)	Kwio
	Wusum bu	

Kasena	Wuru bu	
	Naa bu (Gea)	
	Akɔɔɔnea (Chaina)	Nyɔɔɔ
	Navɛɛm bia (Kajeilo)	Nyɔɔɔ
	Gaa bia (Manyɔɔɔ)	Kwio
	Woro yere bia (Koleyaa)	Nyɔɔɔ
	Aduma Kazaare bia (Telanea)	Serekɛ / Kwio
	Avazam bia (Bavogonea)	Kafooro tio de ko kafora maama
	Wora bia (chaina)	
	Kalaa gum bia (Nanea)	
	Alagenɔɔɔna bia (Kayɔɔɔ)	Kajambwoga
Ewe	Bamee clan	Alɛ 'sheep'
	Like clan	
	Lɛfe clan	Ve 'monitor lizard
	Adzɔvia clan	Adzɔvia 'fish related to tilapia'
	Yetsofe clan	Alɛ 'sheep'
	Amlada clan	Atsutsrɔɛ 'sparrow'
	Uifɛme clan	Klo, 'tortoise'
	Agave clan	tsiä, 'cashew'
	Dzevie clan	Kpɔɔ 'leopard'
	Amɛ clan	Avu 'dog'
	Klevie clan	Se 'antelope'

Ewe	Bate clan	Kpɔ̃, 'leopard'
	Tsiame clan	Atsiã, 'cashew'
	Tovie clan	To 'buffalo
	Blu clan	Klo 'totoise'
Asante	Asakyiri clan	Vulture
	Oyoko clan	Hawk
	Agona clan	Parrot
	Asona clan	Snake/ Crow
	Aduana clan	Dog
	Biretuo clan	Tiger
	Ekɔɔna clan	Buffalo
	Asenee clan	Bat
Mfantse	Adwenadze clan	Eburowtuw
	Aboradze clan	Borɛdze
	Nsɔna clan	ɲsɔ
	Anɔna clan	Ekoo
	Twidan clan	Twi(sebɔ)
	Ntwea clan	ɲtwea(bɔdɔm)
Mamprusi	Nayiri clan	Crocodile
	Tensung clan	Leopard
	Kunguri clan	Monitor lizard

Gonja (Savanna)	Mankpan clan	Lion
	Kpembewura clan	Crocodile
	Bolewura clan	Elephant
Farefari	Nabdam clan	Crocodile/ Python
	Tongo clan	Python/ Crocodile
	Bolga clan	Crocodile/ Python
Kusasi (Bawku)	Bawku clan	Crocodile
	Zebila clan	Tortoise
Ga Mashie	Asere clan	
	Sempe clan	
	Gbese clan	
	Ngleshi Alata clan	
	Akunmadzi clan	
	Otublohum clan	
	Abola clan	

Nyenyero tedwonna na bere diga dwi (clan) dwoa yadwonna *chul-chæero wonnu to*;

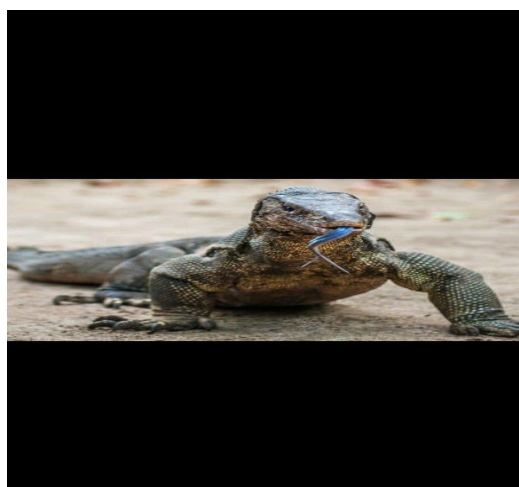

Figure 7.1: Monitor Lizard for Lafe clan (Ewe)

Figure 7.2: Hawk of Oyoko

Figure 7.3: Cashew fruit for Agave and Tsiame Clan.

Figure 7.4: A crocodile for some Kasena clans

Figure 7.5: A tortoise for Kayoro clans

Totoŋe 7.1 Diga dwi (clan) naga kam kuri

Popone kolo maama nmo na yei ko tɔge diga dwi (clan) naga kam na ye kalo to baŋa ne. Boŋe de yedaa kam, de totoŋe, dedaane kuri na nuŋi me, de tedwonna boboŋa. Tole nmo boboŋa yam n bere kelase dem maama n daare se n cheigi n dwonna bam nyena yam se n kwei n woli nmo na jege kolo to ne.

Totoŋe 7.2 Ka-yeiri Diga dwi (clan) dwoa daane

1. Nmo tetere ne, popone diga dwi (clan) yera yanu na nuŋi abam daa to de ya chul-cheero se n daare n da-n popone maana yadwonna de yato n nuŋi naboŋo dwi (ethnic group) dwoa yadwonna yalei wone.
2. Ta kolo nmo na jege to n bere n yuudwonna bam badwoŋi kelase ne se n daare n le telo na sere de telo na nye daane to se á ke bobwea te baŋa ne.

Totoŋe 7.3 Diga dwi (clan) na jege nyɔɔre delo to

Ke na gurupa se á popone á daare á bwe wonnu tetɔ diga dwi (clan) na toŋe de de ŋwea ne nmo kateiri dem wone to.

Totoŋe 7.4

Ke na daane balei balei se á bwe á le wonnu tetɔ nmo diga tiina na chuli se ba ke ko tɔge de abam diga dwi (clan) dem na chuli wonnu telo to ŋwaane n daare n ta ko na jege wola yalo naa daanem delo n ŋwea ne to.

Totoŋe 7.5

Kuri diga dwi (clan) dwoa yam na wo teibole dem na wo baŋa ne to (diga dwi (clans) dwoa de ya chul-chæero) wone delo maama nmo na lage to dedoa se n ke lelagem de baŋa ne. Beerɪ nyenyero na bere diga dwi dem nɔɔna nabaara ɔɔr-zore, sinii na bere dwi dem nɔɔna na wora ba maŋe ba nabaara wonnu na vei tei to ye ba ŋɔɔne kolo ba yei to ba bere daane ne ko ná wó maŋe.

Totoŋe 7.6 Diga dwi (clan) dem na toŋe kolo to

Ba kuri nmo mo pa-n ye diga dwi (clan) yuu tu. Maŋe se ko veere wonnu tetɔ nmo na wó ke se ko pa nimɔɔ taa wo n nɔɔna bam laŋa ne.

NABAARA DAM DIM NAGA

Nabaara dam dim naga ye natein-yia mo na bere nɔɔna balo na wo yiga ne ye ba jege totoŋa, ba jege dam se ba kwei zega kateira wone, pipiu baŋa ne, ɔɔmente totoŋa ne de jei sedwonna ne to mo.

Nabaara dam dim nyenyego

Nabaara dam dim dem nyenyero tem tedwonna mo tento kuri ne:

1. Natein-yia yam bere dam dira bam dam dem jase: Dam dim zege baŋa ne mo de tole de tu ye dam dira bam dedoa dedoa jege ba totoŋa mo.
2. Jeiga dedoa bana keim: Dam dira balo de daa na ye nɔn-yum to mo jeeri jeiga dedoa ba ke bana na jege zeina to pa wonnu fɔga.
3. Natein-yi maama de de-dane mo: Natein-yia yam na bere dam dira bam de ba dane dem tei to bere we dam diru maama jege o totoŋa mo. Dam dira nam wae

ba ke bana rigini dem ne naa kateira yam wone.

4. Dam dim pɔɔrem: Popwara maama jege ka totoŋe mo. Dé jege balo na jege dam sɔŋɔ wone, diga dwi (clan) dem baŋa ne, de balo na jege dam kateiri dem maama baŋa ne to.
5. Dam dira bam dedoa dedoa jege balo fee na wo ba kuri ne se ba taa nii ba baŋa ne to.
6. Taane na jege se de tɔge tei: Konto bere taane na jege se de tɔge tei de ŋɔɔne kateira wone naa tigusina yadwonna wone to mo.
7. Dwi maama de de totoŋa: Kolo kom ba dedendoo na jege se o taa ke to ye ja ja mo. Ba maa jege se ba taa tui daane ba ke totoŋa ye ba ŋɔɔne daane tei na maŋe to.
8. Natein-yia berem: Dam dira totoŋa daga, ko zege nɔn-kamuna bam na wo baŋa ne to ko taa tu tontoŋena badwonna bam ne. Dé maane we, yedaa kanto dwi ne, kikia ná wó ke ya taa lamma, ya jege se ya dɔɔle ne dede mo se ko laam toŋe. Konto maa pae zurim, ka-ke wonnu lanyerane, de wonnu kura nuŋim ke jase. Amaa, konto de ta jaane zuzura mo ko tui kwɛem wone, ne kolo ya na maŋe se ko toŋe lela ye ko jege se ko da ne to ŋwaane.

Nabaara dam dim dem natein-yia nyenyego

Boboa totoŋe na jaane zenzamesa boboŋa ko tui zamesem wone

1. Jeini na gurupa ne se á fɔge á tigisi nabaara dam dim naga kam á kateira yam ne se ko zege baŋa ne ko vu ko yi yalo na wo kuri ne to;

Pwa-balwa – nakwa – pa-fara – pɛ tiŋina – pa-taro

2. Ba na lage ba fɔge ba tigisi dam dira bam tei to wae ko nye tento;

Pa-fara → pwa-balwa → pɛ tiŋina → pa-taro → nakwa

3. Nmo na tigisi dam dira bam n twoŋi daane tei to mo ba bwoi we natein-yia to.

Natein-yia nyenyego kom bere dam dim yedaa kam na ye tei Ghana kateira yam ne to mo. Ko bere yuu tiina bam de ba kwaga saŋena bam na tɔwe daane tei to de ba nɔn-bia bam maama yedaane mo, ye ko ta bere taane ná wora, ko na wó bobo wolo baŋa ne se ko taa dɔɔle ko vei yiga to.

Pa na dé nii nabaara dam dim yedaa nyenyego maana kuri ne:

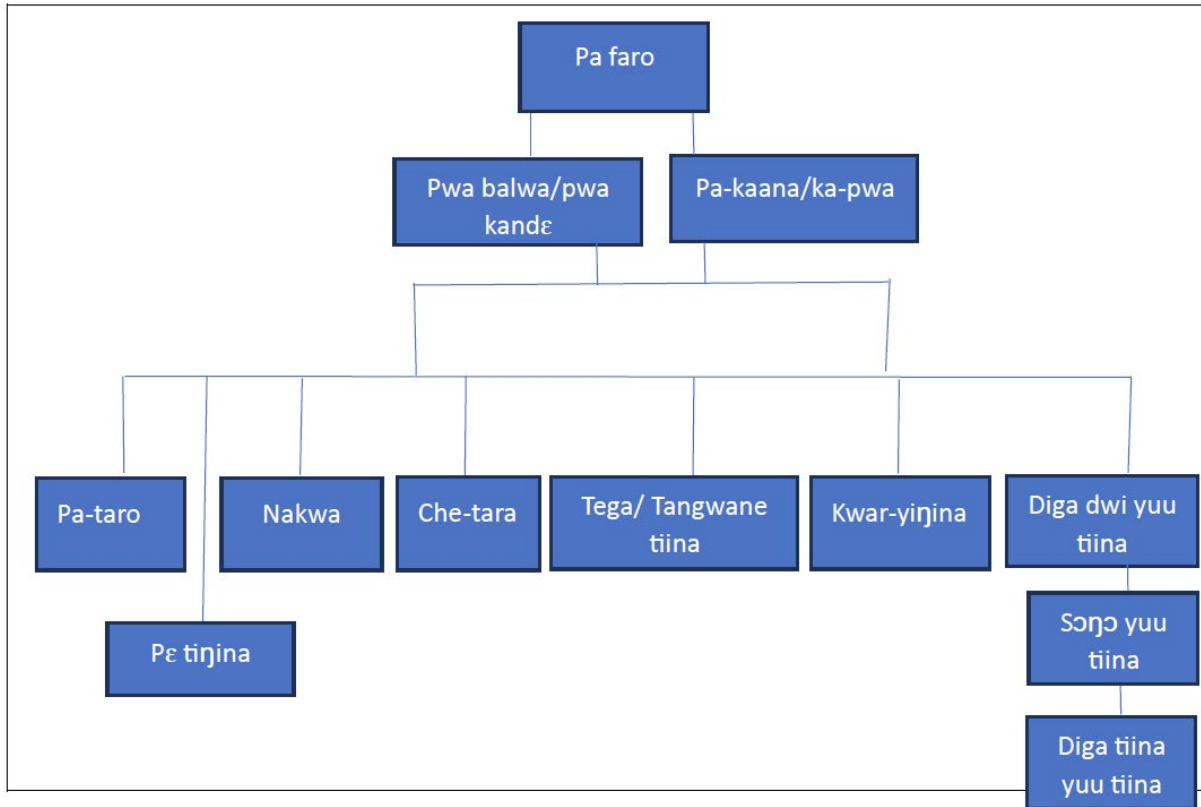

Figure 7.6: Naabara dam dim yedaa

Natein-yia nyenyego kom na wo baŋa ne to bere dam dim yedaa kam na ye tei nabaara dam dim dem ne to mo. Ko bere ko na bobo de pa-faro, se ko laam taa vei pwa balwa de pa-kaana mo. Pwa-balwa de pa-kaana bam kuri ne mo pa-tara, nakwa, tega/ tangwane tiina, kwar-yinjina, che-tara, diga dwi yuu tiina de pe tiijina bam konto maama wora. Ko woli da, soŋo yuu tiina de diga tiina yuu tiina bam maama de wo diga dwi yuu tiina kuri ne mo.

Balo maama na wo natein-yia yam ne nyenyego kom ne to jege kolo yera yera ba na tei se ba toŋe to mo. Banto badwonna de wonnu telo ba na tei se ba toŋe to yadwonna mo tento kuri ne:

Pa-faro

Pa-faro ye kateiri dem nabɔɔ dwi dem (ethnic groups) maama pwa bam yuu tu mo ye pwa-balwa balo maama na wo kateiri dem ne to wo wonto kuri ne mo. Wonto mo kateiri dem maama yei pa o ye de pwa bam maama yiga tu. Banto yeini ba jwoŋi dam dento ba nuŋi kwo-dwi dem naa nu-dwi dem ko tɔge nabɔɔ dwi dem konto na pae dwi wonnu tei to mo. Dé wae dé bwoi ba we diga dwi pwa kolo ŋwaane, ba kuri ba ba nuŋi pa-diga dwi wone mo. Pa-faro yeini o ke chullu kikia yalo maama na maŋe se o ke to mo se ba laam daare ba tiŋi-o pe. Ko ná ye balo na jwoŋi paare ko tɔge nu-dwi dem to, kaana wae ba jiri pwa.

Note: Ta-á yei we nabɔɔ dwi dem (ethnic groups) dwoa yadwonna jege pa fara bam yuu tu (king) se konto tere Kasena nabɔɔ dwi dem (ethnic group) ŋwea ne.

Pa-faro Totoŋa

1. Wonto mo ye kateira yalo maama na wo o kuri ne to yiga tu.
2. Wonto mo nii pa ba di kura kateiri dem ne.
3. Wonto mo tei nabaara tega kam.
4. Wonto mo woli se nabaara kikia yam yé jei.
5. Wonto mo jaane kwɛɛm o tui o pae o nɔn-bia bam.
6. Wonto mo nii ye o kuri wonnu daane pɔletegesa de pipiu baŋa ne.
7. Wonto mo nii se pipiu taa vei lanyerane o kateira yam ne.
8. Wonto mo ke paare dem chullu wonnu.
9. Wonto mo nii se wonnu vu lanyerane kateira yalo o di paare ya baŋa ne to.
10. Wonto mo tiŋi wadɛ ye o nii se ba tɔge se, o ta daare o di taana ko chwoŋa ne.

Pwa-balwa/ pwa-kandɛ

Banto ye pwa balo na wo pa-fara bam kuri ne to mo. Banto mo ye dɛ selo na wo kateiri dem ne to yiga tiina ye ba jege dane daa kalo yerane baŋa ne ba na nii to mo. Banto de paare dem dim tɔge n na nuŋi pa-dwi/pa-diga kam mo ne ko na ke tei pa-fara baŋa ne to. Ba de ke paare chullu kikeeru mo ko daare se ba di paare dem.

Pwa-balwa/ pwa-kandɛ totoŋa

1. Banto mo ke pa-faro wom totoŋa o ná tera.
2. Banto mo nii se vuvuga yé ke ba dɛ sem ne (kateir-balwa bam).
3. Banto mo kwɛ taana ne vuvuga ná tu ba dedoa dedoa daa kam ne.
4. Banto mo ke nabaara chullu wonnu ba kateira yam ne ba daare ba kwɛ ba daa kam jworo wone.
5. Banto mo nii daa kam nabaara tega de ka totoŋa baŋa ne.
6. Ba nii se wo-balwaaro yé taa ke daa kalo ba na nii ka baŋa ne to.
7. Ba jege se ba nii mo se zurim taa wo ba dɛ sem ne.
8. Banto mo ke nabaara chullu ba daare ba tɔge yiga ba jaane kwɛɛm naa fɔgem ba tui kateiri dem ne.
9. Banto mo nii se ba taa mae wadɛ ba toŋa ye ba tɛ ba bere pa-faro wom labaare delo maama na wo ba daa kam ne to.

Che-tara

Che-tara ye balo maama na nuŋi ba jaŋe ba pae ba kateiri jara wɛɛne to mo. Tiguri déem na ke to, kuni dedɛ, kasena ŋwea ne, ko ye fefeo mo se baaro maama vu o ke jara amaa nabɔrɔ dwi (ethnic group) dwoa yadwonna ne pwa bam jege ba che-tara mo.

Che-tara totoŋa

1. Banto mo jaŋe naa ba tae chena che-tarɔ naa tiguri maŋa ne ba pae ba kateiri dem.
2. Ba ta wae ba maase wonnu ye ba pae pe ni-kaana.
3. Banto mo ye ba kateiri dem yerena.

Pa-kaana/ka-pwa

Pa-kaana bam ye balo na ye jworo wone yuu tiina kaana baŋa ne ba kateira yam ne ye banto mo jege ywono ba nabɔɔ chullu baŋa ne. Kuni dede, pa-kana yeini o ye pe nu naa o nakɔ mo. Ba toŋe chullu de kolo na jege ŋwaane to kateiri dem kaana de de busankane ŋwea baŋa ne. Ko na tu balo nabɔɔ dwi (ethnic groups) na pae nabaara wonnu tɔge nu-dwi dem to, pa-kaana mo kuri wolo na maŋe se o ji pe naa pwa yuu tu to pa-charena bam wone. Ba wae ba kuri ka-pwa balwa pa ba toŋe de ba.

Pa-kaana/ka-pwa na toŋe kolo to

1. Ba woli pwa mo pae ba toŋa naa ba nii ba nɔɔna baŋa ne.
2. Ba nii ye ba di taana yalo na ye kaana de busankane nyem to kateiri dem ne.
3. Banto mo jaane kwɛem de yiga veiŋa ba tui kaana chega chwoŋa ne kateiri dem wone.
4. Banto mo jege ye ba tiŋi nabaara chullu ywono.
5. Kateira yayam ne, ba ta ke nɔn-keiri chullu ba pae busankane se ko woli ba kano de ba jwa ŋwea.

Kwar-yiŋinu

Wonto ye nɔɔno wolo na nii naa o tiŋi pe kwara kam to mo. Ko dae nɔɔno de nɔɔno mo wó wane o ji kwar-yiŋinu wom, banto de diga kam dwi wora mo.

Kwar-yiŋinu totoŋa

1. Wonto mo tiŋi paare kwara pe ná tera ŋwea ne.
2. Wonto mo kaane kwara kam.
3. Pa-charena chare paare wonto tei ne mo.

Tega tu/Tangwane tu

Banto mo ye kaanem tiina balo na nii jworo wone wonnu baŋa ne kateiri dem naa daa kam ŋwaane to. Banto mo fɔge pe yiga ba pa-o ko tɔge de na-lworo de tega kam fɔgem wonnu baŋa ne. Banto mo wo naŋona de chira laŋa ne ba toŋe kolo maama na maŋe to nabɔɔ ne.

Tega / Tangwane tu totona

1. Kateira yadwonna ne, banto mo leiri pe yuu ne ba fɔge fɔgero nɔn-bia bam ɲwaane.
2. Banto mo nii pe de o nɔn-bia bam baɲa ne jworo wonnu wone.
3. Banto mo ke chulu totona jwoaru ne ye ba ta ke chullu kikia se pe laam tiɲi naa paare jwonjim ke.
4. Ba tole /veere dendwa ye ba pworisi wonnu ba daare ba yiri swala naa ba cho wo-lwanno.
5. Ba pae nabaara kikia, wonnu de chullu ba jia.
6. Ba teibi jworo wone jaweero.
7. Tega tu mo pae nɔɔna tega ye ba jeini naa ba vare da.
8. Tega tu mo kwooni nɔɔno sɔɲɔ nuɲim maɲa ne.
9. Tega tu mo di tega taane.
10. Banto mo kaane tega kam/tangwana yam.

Pe tiɲina

Pe tiɲina ye balo na yeini ba tɔge nabaara chwei se ba tiɲi wolo kwara kam na kuri se o taa ye pe to mo. Banto laam mo wó tɔge ne selo maama na maɲe to se ba tiɲi pe wom. Banto tetere zaa baa wane ba ji pwa ba na dae pa-diga kam dwi tiina to ɲwaane.

Pe tiɲina totona

1. Banto mo kuri pe.
2. Banto mo ke chullu wonnu pe wom ná tega.
3. Banto mo le kwara kam pe wom ba ne se o daa yé taa ye pe ne o ná ke o tusi.
4. Banto mo jaane pa-dooro ba nuɲi ba bere nakwa de kateiri dem nɔn-bia bam.
5. Banto mo pae pwa-balwa de pa-fara ni-kaana.
6. Banto mo nii se paare tiɲim dem vu lanyerane se pe-dooro wom wane o toɲe o totona chekke.
7. Banto mo wó nii pa-charena bam wone wolo tetere na maɲe se o di paare dem to.

Pa-taro

Pa-taro wom ye wolo na tiini o twe pe wom ye o jege dane paare naga kam ne to mo ye o toɲe totona dede mo kateiri wone. Pa-tara na tei se ba taa toɲe kolo to dae bedwe jei maama nabaara wonnu na ba toɲe te nye daane to ɲwaane. Ba totona yam fee mo tento kuri ne.

Pa-taro Totonja

1. Banto mo ɲɔɔne ba pae pe kɔɔ wone. Ko kuri mo banto mo jwoŋi pe kwora naa o na jege labaare delo to ba te pae de nuɲa.
2. Ba tɔge pe yiga jwoaru jei ne.
3. Ba leiri pe yuu ne ba ɲɔɔna naa ba ɲɔɔne ba pae pe me maɲe to.
4. Ba zei paare chulu wonnu/ pe zola me na maɲe to ne.
5. Ba tole naa ba jwoŋi veira kwoara ba pa ka yi pe ye ba pae pe de kwoara jwoori ka vei ka pae veira bam de.

Note: Berena de zenzamesa kwaane se á ke bobwea dam dira badwonna nenɛene; nakwa, diga dwi dem yuu tiina, sɔɲɔ yuu tiina, de diga tiina yuu tiina bam na ye balo ye ba totonja de ye yalo baɲa ne to.

Totonje 7.7 Natein-yia na bere nabaara dam dim naga kam to

Ma natein-yia n bere nabaara dam dira bam dam na dwoi daane tei nmo kateiri dem ne to. Kwei n natein-yia yam n ma-n maɲe de n yuudwonna bam na wo n kelase dem ne ye ba nuɲi kateira yadwonna to de nyena.

Totonje 7.8 Nabaara dam dira totonja

- a. Jeini na balei balei, ga na labaare kukua kam na wo kuri ne to se á daare á ta nɔɔna banto dedoa dedoa totonje na ye delo vuvuga kweem baɲa ne diga tiina laɲa ne to.
 - i. Pa-faro ii. Pa-balwa iii. Diga dwi dem yuu tiina iv. Nakwa
- b. Ga na á leira yam kelase ne se ba bwe ya bobwea. *Kateiri dedwoŋi na wo Paga jeɲa kam ne to mo jara zaɲe nɔɔno de o zembaaro bu laɲa ne tega ɲwaane. Alagedam ye valo mo ye o jege zembaaro bu o yere na ye Achana. Alagedam mo chugi tigura de Achana ye o we Achana lɔge o sɔɲɔ pa se ko zo wonto kaduga wo. Achana de maa wo se ye o we o kwo mo pe-o tega kam ye o daare o te. Ba diga dwi dem yuu tu maa bwoŋi Alagedam de Achana se o kwe taane dem ye de wo wane de kwe. Taane dem maa yi ba logo kom pa-faro tei pa se o bwoŋi Alagedam de Achana se o kwe vuvuga kalo na wo ba laɲa ne to. Pa-faro wom deem tage de ba diga dwi (clan) dem nakwa bam mo se ba lelage taane dem wone ba nii wo mo seene o tei tega kam ba na jege daane ka ɲwaane to. Pa-balwa bam deem ba daane se ba di taane dem.*

Totoŋe 7.9 Nabaara dam dira totoŋa

Nɔɔna badwonna mage nikantɔɔ we faɲa to, nabaara dam dira di taana ye ba kwe vuvuga na wo kateiri ne mwale yerane ko dwoi zem logo kom leile tɔɔ dam dim naga kam na di taana ye ka kwe vuvuga tei to.

Jeini na balei balei, popone na á bere á boboŋa taane dento baɲa ne á daare á ga á leira yam kelase ne se ba mage nikantɔɔ naa ba bere ba boboŋa ya baɲa ne.

Totoŋe 7.10 Nabaara dam dim

“Nabaara dam dim maɲa ke.” Jeini na á gurupa yam ne, popone na nikantɔɔ tapane se ko bere we á se naa á ve taane dento. Ga na á leira yam á bere kelase dem maama se ba bwe ya bobwea.

Totoŋe 7.11 Ka-kwei dana yam yalei ka yeiri daane

Jeini na gurupa ne, popone na nikantɔɔ tapane nabaara dam dim naga kam na jege wola yalo to baɲa ne. Á laam popone na wonnu telo na muri to ne á na kwei nabaara dam dim naga kam á ma á maɲe de leile tɔɔ dam dim naga kam. Maana mo ye taane na di de tɔge chwoŋa tei ko tɔge de kolo dé na ne totoŋe 7.9 ne to, wonnu choom baɲa ne, varem de kɔɔ seeni, de tedwonna.

EXTENDED READING

- Abadzivor, P. K. (2020). Eveawo fe degbenɔɔ, kɔnuwo kple nuɔoanyiwo. Media Graphics & Press.
- Kwaku Larbi, P.A (2022). The trajectory of traditional authority in contemporary governance; The Ghanaian experience. DOI: 10.47772/IJRISS.2022.6505
- Read the link on totems and their meanings <https://www.nativeamericanvault.com/pages/totem-animals-and-their-meanings>

BOBOŋA MAANEM BWIA

BOBOŋA MAANEM BWIA 7.1

1. Popone n ta nmo na nigi diga dwi naga kam kuri tei to.
2. Popone diga dwi (clan) yera maana yanu nmo kateiri dem ne se n daare n ta ya dedoa dedoa chul-cheero.
3. Maŋe se ko veere nmo na nuŋi diga dwi (clan) delo to na wó ke tei de woli-m nɔɔna meo de pipiu seeni to.

BOBOŋA MAANEM BWIA 7.2

1. Maŋe nmo na nigi nabaara dam dim naga kam kuri tei to se ko veere jase.
2. Ma natein-yia n bere nabaara dam dim dem na ye tei naa de na vei tei abam kateiri dem ne to.
3. Popone n daare n maŋe nabaara dam dim naga kam na wo abam kateiri dem ne to totoŋa yanu se ya veere jase.
4. Popone nɔɔna banto dedoa dedoa na ke totoŋa yalo to yalei abam kateiri dem ne to.
 - a. Pa-kana
 - b. Pa-taro
 - c. Tangwane / Tega tu
 - d. Pe tiŋinu

POPWARE
NANA TU

VUVUGA KWΞEM CHWODE/NATɔGE

NABAARA KIKIA DE NABAARA DAM DIM

Nabaara Dam Dim

BOBOOM

Popwara kanto jaane-m ka zo nabaara de leile vuvuga kwēem chwode wone mo. Ka bwe ne sento selei yede sem na ye selo to mo de se totoŋa na vei tei to. N wó kwei ne sento selei n yeiri daane ye n zane se totoŋa ye n laam kuri boboŋa n pa n tetere. N na jege ywono kolo nabaara vuvuga kwēem de leile taane dim chwei baŋa ne to wó zeini-m de yi-poro se n wane n tōge wade selo na pae chwoŋa se nōno maama wane o bere o boboŋa to, se n ta-n ke n chega chwoŋa wonnu. Ko ta wó woli-m se nmo tetere wane n boŋe n virigi ye n zane boboŋa wone se n ji teo kom nōn-bu chekke ne n na zamese n lware chega chwei de kolo na maŋe se-n ta-n ke to baŋa ne.

Ko woli da, popwara kam wó zeini-m de wonnu boboa ywono baŋa ne ye ko wó pa-m pempanno se n ma-n zamese lō, ka-nii-chō pwolitigisi berem kateiri (political science), de ka-ke yedaane de pwooni yiga teene (international relations) ne te na jege zamesem ywono na vei de berem kateira yanto, ‘Government’ de ‘History’ to.

Boboŋ-kura

- Tōno taane dim naga kam di naa ye taane wone mo se ko tōge teo kom na tiŋi wade selo to. Tōno taane dim naga kam Ghana ne to jege de natein-yia yedaa mo ko zege ya baŋa ne se ko taa tua, teo kom kōte kamunu kom ba bwoi we Supirimi Kōte to mo wo ya baŋa ne.
- Nabaara taane dim naga kam tōge nabaara wadaa chwei mo ba maa di taane.
- Balo na di taane se ko tōge leile taane dim naga kam to ye balo gōmente na kuri (ta-dira/lōya tiina) to mo, banto mo bwe wonnu na maŋe se te vu tei to ye ba toŋe kolo na maŋe to.
- Balo na ke daane ba di taane se ko tōge nabaara taane dim naga kam to ye pwa, nakwa de yiga tiina mo yeini ba jeini ba bwe wonnu se ba wane ba kwē taane ba daare ba nii se zurim ba.

TŌNO TAANE DIM NAGA KAM

Boboŋa Belesem Bwia

Popone wade seto nmo tiina na tiŋi ye ba mae ba toŋe sōŋo ne to. Laam popone chwode seto n tiina bam na kwei ba mae ba kwē vuvuga nmo de n chorro laŋa ne sōŋo ne to. Pōre swa yalo n popone to de n yuudwonna bam kelase dem ne.

Tɔnɔ Taane Dim Naga Kam

Tɔnɔ taane dim naga kam ye chwonja kalo kɔɔte balwa de kɔɔte kamuna, naa gɔmente chwei sedwonna na wɔ tɔge se se ma teo kom wade se tonje taane dim maɲa ne to mo.

Tɔnɔ taane dim naga kam Totonja

Tɔnɔ taane dim naga kam totonja yadwonna mo tento:

1. Ka ye teo kom wade sem wone ka bere se kura ye ka mae se ka tonje ne ko na maɲe tei to.
2. Ka woli pae taane dim ke de chwonja ne ye ka zeini se chega peini ne ko na maɲe se ko taa ye tei to bora dim maɲa ne teo kom ne.
3. Ka cho teo kom nɔn-bu maama ye ko pae ba chega chwonja wonnu zege ne ko na maɲe de teo kom wade naa chega chwei naga kam tei to.
4. Ka pae jirim de kampwara tera ye bora dim ke jase ko tɔge wadaa (bora dim wone) na bere tei to ko tiina baɲa ne.
5. Ka kwe taana mo vuvuga de nia-sam dwoa yadwonna ne nɔno de o dwonji, tigusina, de gɔmente tontonjena laɲa ne.
6. Ka mae taane kweem chwei ne ka-ma yijinu ka-fɔge taane, ka-tɔge nɔno baɲa ne, de ka-to kantɛsa taane kweem baɲa ne ka kwe vuvuga ye ko wo de kɔɔte jeɲa.
7. Ka bere totonje maama dam na maɲe me to ne balo na tiɲi teo kom wade (legislative) to dam na maɲe me de teo yuu tu de o kwaga nɔna bam badwonna (executive) de dam na maɲe me to mo.
8. Ka leiri teo kom yuu ne mo ka waare balo na tusi wadaa to.
9. Ka leiri balo na tusi wadaa to yuu ne mo ka ɲɔne ka pae ba.

Leile Tɔnɔ taane dim naga kam yedaa

Tɔnɔ taane dim naga kam Ghana ne to jege natein-yia yedaa mo ne tento:

1. Supirimi Kɔɔte mo ye teo kom kɔɔte kamunu kom.
2. Apiili Kɔɔte (Ka-jwoori Ka-ke Saɲa Kɔɔte) mo ye kɔɔte delo de dane na saɲe kɔɔte kamumu kom to.
3. Kɔɔta kamuna yam mo ye me nɔna na jaane taana yalo kɔɔte balwa yam na di ba ga to ba vei to.
4. Kateira Kɔɔta de Disitirita Kɔɔta mo ye kɔɔte balwa yalo na nii dwi wonnu wade de taana balwa baɲa ne to mo.
5. Bu-balwa kɔɔte (Juvenile court) naa kɔɔte balwa (Tribunals) ye yadwonna yalo na wo de sem ne se ya taa di bia balo na wo yi bena fuga nana to taana mo.

Kɔɔte na ke kolo to

Kɔɔte mo pipiri ye de nii wade se ba ma se ba tonje nenɛene nabiina ɲwea wonnu wadaa (civil law), wadaa tusim / balwarem keim wadaa (criminal law), de wade na woli tontonjena to ko gwaane de kɔɔte dem na wɔ nii wade sem na ye selo teo kom na se se ba taa mae se ba tonje to de se na wɔ tonje tei to.

Ghana ne, ta-dira/lɔya tiina yiga tu mo di taana supirimi kɔɔte dem (kɔɔte kamunu kolo na wo Ghana ne to) ne ye wonto mo jege dam na dwoi ta-dira/lɔya tiina bam maama teo kom ne. Ta-dira badwonna de tɔge ba woli se teene dem wone taana dim tɔge chwoŋa; lɔya kamuna, majisitireita lɔya, de balo wadaa na pɛ dane se ba taa kwe taane ye ba pipiri wadɛ ba daare ba yɛ wadɛ wone se ba bere wadaa ná maŋe se ka-ma ka-toŋe.

Leile taane dim naga kam (kɔɔte) yedaa / balo na di taana kɔɔte ne to

1. Ta-diru dedoa yerane mo yeini o cheigi taane dem ye o zane de wone se de kwe Kɔɔte Kamunu ne, Apiili Kɔɔte ne, de supirimi Kɔɔte ne.
2. Ta-dira batɔ se ko taa vei fuga banu (ko tɔge de ta-diru yuu tu wom na wó bere kolo to) mo tui daane ba cheigi ye ba di taana Apiili Kɔɔte de supirimi Kɔɔte ne. Maane ko ni ne we ta-dira balo na tui daane se ba di taane dem to jege se ba nɔmbaa kam taa ye gengaŋa mo kɔɔta yanto dwi ne.
3. Maŋa kadwoŋi ne, ta-diru yeini o gwaane/o jeini de nɔɔna badwonna (nɔɔno de nɔɔno naa ywono tiina / balo na jege ywono taane dim baŋa ne to) mo se ba ma ni-kaana de ba ywono ba zeini se taane dem kwe de tɔge chwoŋa.
4. Ta-diru wolo ba bwoi we majeisitireiti to mo di taana Majeisitireiti Kɔɔte ne (kateiri Kɔɔte).
5. Ta-diru wolo na nii se kwɛem/zurim ba to mo di ye o kwe taana na wo tiini ya seene yia to disitirita Kɔɔta yam ne.

Figure 8.1 : The picture depicts the contemporary judiciary systems made up of various functionaries.

Leile Tɔnɔ Taane dim naga na tɔge chwei selo ka kwɛ vuvuga to

Yedaa kam de natɔgesese sem wae se zage daane ko tɔge de kɔɔte dwi delo, taane dwi delo, de kikio kolo na tu to mo:

1. Taane saɲena jaane ba taane ba tui ba ke saɲa kɔɔte ne mo.
2. Kɔɔte maa wó bwoɲi wolo saɲa kam na ke o ɲwaane to.
3. Kɔɔte dem tontɔɲena bam yeini ba ke dayiga kwɛɛm jeiɲa mo se ba fɔge taana yalo na maɲe yiga to ye ba daare ba tigisi wonnu se te gomese daane.
4. Ba wó pa wonnu telo na tɔge te zeini taane dem to ye balo na ye seera/dansea tiina to de wó ba ba ta ba na yei kolo taane dem baɲa ne to.
5. Ta-diru wom naa ta-dira bam na tu daane to maa bore taane dem.
6. Taane saɲena bam wae ba fɔge ba ke saɲa kɔɔte kamunu ne, kɔɔte bora yam dim kwaga ne.

Note: Taana yadwonna baɲa ne, taane dem na ye balo taane to wae ba bane ye ba le de kɔɔte ne ba jwoori sɔɲɔ naa daa ba kwɛ.

Totoɲe 8.1 Tɔnɔ taane dim naga

Jeini na á gurupa yam ne se á kuri jei selei ba na kwɛ vuvuga de nɔɔna nia-sam daane da to. Ta na jei sem abam na kuri to na ye selo to á bere gurupa yayam yam.

Totoɲe 8.1 Tɔnɔ taane dim naga kam Ghana ne

Ke na daane batɔ naa bana gurupa wone se á twori tayum tento na wo kuri ne to wone dedoa se á beeri labaare na maɲe to ko baɲa ne. Tole na á na ne labaare delo to á bere kelase dem ye á ti yiga se á cheigi na gurupa yadwonna na wó pa kolo to se á popone labaare á ma á zeini á tetere.

1. Maɲe leile tɔnɔ taane dim naga kam na ye tei to.
2. Bwɛ balo na di leile tɔnɔ taane dim naga kam taana to dedoa dedoa nyɔɔre.
3. Bwɛ leile vuvuga kwɛɛm chwode sem na wo Ghana ne to bobwea.

Totoɲe 8.3 Vuvuga kwɛɛm chwode

1. Jeini na á gurupa yam ne, tɔge na chwei setɔ á na maane to á ma á ke á bere á na wó kwɛ vuvuga tei zenzamesa balei laɲa ne to:

Kwose de Akwotua ye kelase dedoa mo ye banto balei ta mage ne bɔɔle ba pae ba sikuuli dem. Ko manje de sikuula yam yera koresem kayiɲu kom baɲa ne, ba sikuuli dem jeeri de sikuuli delo na twe ba to mo ba mage ne bɔɔle delo na wó ja yera koresem kayiɲu kom ko ba ko kweila t. Kanto manja ne, Akwotua maa tusi o jwoori o mage bɔɔle dem o de banto tetere pwoosa yam ne, ko maa pa se ba ga ye ba wo di kayiɲu kom ne. Kwose bane na tiini de zaɲe de kolo na ke to, o maa ɲɔɔne Akwotua chekke o chɔge ko bere Akwotua na ye yuu tu wolo na yeiri o totoɲa to ye o ke wonnu yɔɔ yerane to. Akwotua de maa na we ko ye yaalem mo Kwose ke-o to, o maa zage o popɔɲɔ ne bele. Konto maa ja nikantɔɔ na seene yia to ko zo ba laɲa. Kolo nam na ke to manje se nɔɔna zo ko wo mo se ba kwe taane dem se de yé chɔge de ke yiga.

2. Manje na se ko veere jase kolo ɲwaane á na kwei chwei sem konto se á maa kwe nia-sam naa vuvuga kam to.

Totoɲe 8.4 Vuvuga kwƐƐm chwode

1. Á ta-á wo á gurupa yam ne se á popone á daare á manje se ko veere leile tɔɔ taane dim vuvuga kwƐƐm chwode sem wone selo abam na wó ta-á lage se wadaa tiɲina bam ke leira ka baɲa ne de tei abam na wó taa lage se leira yam ke to.
2. Popone á ta na kolo ɲwaane ye á kuri chwei sento (a) na wo baɲa kam ne to se á daare á tole á leira yam á bere kelase dem maama se ba mage nikatɔɔ ya baɲa ne.

NABAARA CHWOŊA DE LEILE TƆŊO TAANE DIM NAGA

Nabaara chwoŋa taane dim naga

Nabaara chwoŋa taane dim naga kam ye kalo ba na mae wade na zege naborɔ baɲa ne to mo ba di taana kateira yam ne. Kanto déem nam mo manje ka wora ye ko daare pa leile tɔɔ taane dim naga kam laam bobo. Nabaara chwoŋa taane dim naga kam de ka chwode sem ye selo dé na lware se ni ne ko tɔge ba na tole se taane de ni tei pa se dé ni to mo. Kuni dede, se yeini se tɔge dam dira bam na wo kateira yam ne to baɲa ne mo ne, pwa, nakwa, dwi yuu tiina de nɔn-yum telo kateira yam na nege to mo.

Figure 8.2: The picture shows the gathering of a traditional judiciary system made up of chiefs and a council of elders.

Nabaara chwoŋa taane kwɛɛm

Konto ye chwei selo ba na tɔge da ba ke kwɛɛm nia-sam naa vuvuga taane na jege woŋo se de ke de tega chullu, nabaara kikia na wo kateiri naa daa kam ne to baŋa ne mo. Chwei sento dwonna kuni dede yeini se ke mo se daare se pa tɔŋ taane dim naga kam. Konto maa ye kolo na ba popone ko tiŋi to mo. Ko ye kateiri nyene mo ye nabiina zoorem lane mo ye kolo na ye taane dim dwi dento boboŋe kugu. Taana yalo dwi ba na di ko tɔge nabaara chwoŋa to mo ye sɔŋ wone vuvuga, tega taana, chullu ná saga, de gana taana.

Chwei/natɔgese selo nabaara na tɔge da ba kwɛ vuvuga

Nabaara chwei selo ba na tɔge da ba kwɛ vuvuga to;

1. **Yiŋinu:** Kanto ye maŋa kalo nɔŋno jeŋa na dae ka tere vuvuga kam baŋa ne ye kotu se se o kwɛ vuvuga kam balo na wo ka wone to laŋa ne lanyerane ye o wo me wadaa/wade na popone se tiŋi o toŋe to mo.
2. **Taane kwɛɛm:** Vuvuga kwɛɛm natɔga kanto ne, ba mae nabaara chwoŋa wade mo ba di taane. Konto tɔge dam dira bam na wo kateira yam ne to baŋa ne mo ne, pwa, nakwa, dwi yuu tiina de balo de na ye konto tontɔgena to mo.
3. **Ka-fɔge nɔŋna:** Natɔga kanto ye kalo na nii se zurim, ka-ba daane de nimɔɔ mo ba balo na jege vuvuga kam to laŋa ne ko tɔge sɔŋ dwi dem naa diga dwi dem yuu tiina bam de kateira nakwa bam baŋa ne.
4. **Ka-ke bana:** Kanto ye bobwea mo na ke balo na jege vuvuga kam to laŋa ne se ba se se ba kwɛ daane chemm, ko tɔge de ba yuu tiina, nakwa naa wolo maama na ye yiŋinu to.

Ka-yeiri nabaara chwoŋa de leile taane kwĕem ch-wode sem daane

Wo-yum telo na sere de telo na nye daane nabaara chwoŋa de leile taane kwĕem ch-wode sem laŋa ne to mo le se tigi kuri ne tento:

Teibole 8.1

Vuvuga Kwĕem Nabaara Chwoŋa ne	Vuvuga Kwĕem leile taane kwĕem / kōte Chwoŋa ne
1. Ta-dira bam ye pwa/pa-faro naa nakwa mo nii ye ba di taana ye ba bere se wonnu vu lanyerane.	1. Ta-dira balo gōmente na pē chwoŋa se ba taa di taana to mo di taana se ko tōge teo kom wade sem.
2. Ko ba tōge kōte na dae chwoŋa kalo de di taane to	2. Kōte taane dim natōgese sem tōge wade chekke na maŋe ye se popone se tiŋi to mo.
3. Ba yeini ba kwei zega ko tōge kateiri dem nabaara wade, nabaara chullu, de nabaara kikia baŋa ne mo.	3. Ba di bora pa ko tōge de wadaa na popone ka tiŋi ka bere tei to mo.
4. Kwĕem chwei sem yeini se ke pē sōŋa ne, sōŋa ne naa jei selo maama na maŋe to ne mo.	4. Kwĕem dem yeini de ke kōte ne mo.
5. Kwĕem dem wae de nii ka-fōge kolo na chōge to, ka-fōge nōŋa daane de ka-ke bana bora baŋa ne.	5. Ba di bora pa ko tōge chwoŋa ye ba pae balo na maŋe bora to jwōŋi bora amaa balo na maŋe waarem to de maa na waarem.
6. Chwei selo na bwona se pae nabiinu to mo ba tōge da ba mae ba tōŋa taana yam dwi dwi dim baŋa ne se zurim de nimōŋ taa wora kateiri wone.	6. Taane dem dim tōge wade chekke mo de natōgese na maŋe to se se dae selo na bwona to.
7. Balo taane na wora de di to (ba na saŋe wolo to de wolo na ke saŋa kam to) taane dem kwĕem maŋa ne jege chwoŋa se ba bwei daane bwia.	7. Balo wadaa na pē dane se ba di taane to mo leiri balo taane na wora de di to tiina yuu ne ba bwei bwia.
8. Ba sē se dansea tiina ta ba na yei kolo taane dem wone to.	8. Ba sē se dansea tiina ta ba na yei kolo taane dem wone to.
9. Balo na ke saŋa kam to de balo ba na saŋe to mo yeini ba wora.	9. Balo ba na saŋe to de balo na ke saŋa kam to mo yeini ba wora.
10. Ba pae balo taane na wora de di to tiina pwoola/dua.	10. Ba pae balo taane na wora de di to tiina pwoola/dua.

Totoŋe 8.5 Ka-yeiri taane dim naga daane

Jeini na gurupa ne se á popone á daare á ma á tetere botarebia á maŋe wonnu tenu se te veere ye te bere nabaara vuvuga kwĕem chwode de leile vuvuga kwĕem chwode na sere daane tei to. Ga na á leira yam á bere kelase dem maama se ba bwe ya bobwea.

Totoŋe 8.6 Vuvuga kwĕem chwode

Valo mo ŋoge nannugira /naanugira o guri valo wodwoŋi kara ne pa ba ja-o chwoŋa ne o na maa jwoori o sŋo weene to. Wolo nannugira ba guri to de ŋweeno wom nuŋi diga dwi dedoa mo.

Jeini na gurupa ne se á bwe tatei nabaara chwoŋa vuvuga kwĕem de leile tŋo taane vuvuga kwĕem na wó tŋe chwei yera yera ba kwe taane dem dé na maane baŋa ne to tei to.

Totoŋe 8.7

Jeini na gurupa ne, maŋe na se ko veere jase tatei leile taane dim naga kam na wó kwe vuvuga kam dé maane totoŋe 8.3 ne to na wae ko ye ko yera de nabaara taane dim naga kam na wó kwe vuvuga kam tei to.

Totoŋe 8.8

Tatei nabaara chwoŋa taane dim naga kam na toŋe wonnu na seene te vei tei ŋwea ne to.

N wó jwoŋi wola n nuŋi n bereno tei ne, naa n kateiri dem wone, n wó ke bobwea de kateiri yuu tu/ywono tu wolo na jege nabaara chullu ywono to se á ye nabaara chwoŋa vuvuga kwĕem na vei tei to.

1. Jeini na gurupa ne se á popone bwia yalo á na wó bwei kateiri yuu tu wom/ywono tu wom to. Popone na bwia yam dede ne á na wae tei to se á kuri yalo de daa na wó tiini ya pa á ni labaare chekke to.
2. Ke na bobwea de kateiri yuu tu wom – ta- á yei se á popone boboŋ-kura yalo á na wó ni abam de-o lara yam wone to se á ma á zeini á tetere kwaga yerane.
3. Konto kwaga ne, bwe na de á yuudwonna nabaara chwoŋa taane dim naga kam totoŋa na ye yalo to de ka tontoŋena bam na ye balo to ne ba na maŋe ba da yiga ba maŋe ba memaŋa tei to.

4. Ga n bere kelase dem nmo na ke ka-yeiri daane kom nabaara chwoŋa de leile tɔnɔ taane dim naga kam baŋa ne tei to, bere se mɛ na nye de se mɛ na sere daane to.

EXTENDED READING

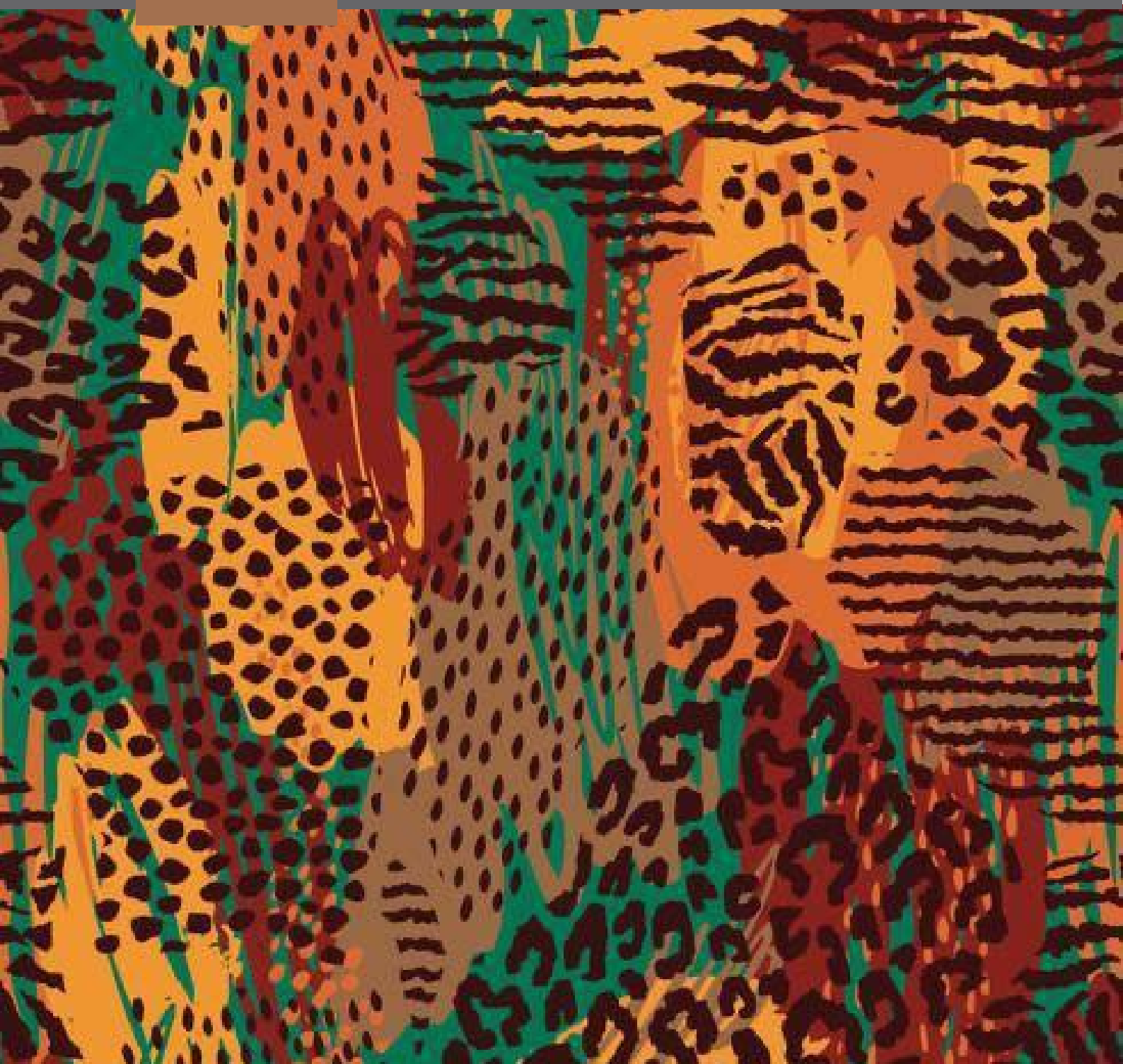
- Acquah, G. K. (2006). The judicial role of the chief in democratic governance. In I. K. Odotei and A.K. Awedoba (eds), *Chieftaincy in Ghana: Culture, Governance and Development*, pp. 65-79. Sub-Saharan Publishers.
- Jannie, M. O. (1997). *Conflict resolution wisdom from Africa: African centre for the constructive resolution of disputes*. Natal Witness Printing and Publishing (Ltd).

KA-JWOORI KA-MAANE BWIA

1. Bere koota natein-yia yam na zege baŋa ne ya tu kuri tei to.
2. Ma n tetere botarebia n ma n maŋe se ko veere totoŋa yalei bu-balwa koota naga kam na ke to.
3. Maŋe se ko veere totoŋa yato leile toŋo taane dim naga kam na ke to.
4. Ma n tetere botarebia n ma n maŋe se ko veere leile toŋo taane dim naga kam de nabaara chwoŋa taane dim naga kam dedoa dedoa na ye tei to.
5. Maŋe leile toŋo taane dim naga kam vuvuga kweem chwoɖe seto memaŋa.
6. Popone nabaara chwoŋa taane dim vuvuga kweem chwoɖe seto na jege wola se pae balo taane na wora de di to ye wola yam konto dwoi leile toŋo taane dim chwoŋa kam wola yam to.
7. Popone se n daare n maŋe se ko veere nabaara chwoŋa vuvuga kweem chwei seto nmo kateiri dem na toge da de mae de kwe taane to.
8. Popone wonnu telo na sere daane de telo na nye daane nabaara chwoŋa taane dim naga kam ne de leile toŋo taane dim naga kam laŋa ne to.

POPWARE
NOGO TU

DENDE DE DENDE- KENKAGELA

LARA KASEM NE

Ni Lara

BOBOOM

Popwara kanto ne, nmo wó na ywono dende de dende-kenkagela baŋa ne na ye ni lara dwi Kasem ne to. N maŋe n jege ywono na lwom de lua lei baŋa ne bene dedwe zamesem dem maŋa ne. Dende de dende-kenkagela zamesem de ne, n wó zamese dende yedaa de se dwoa zanem n daare n woli de dende-kenkagela yedaa yeem. Popwara kanto jege ŋwaane ka pa-m se ko dae Kasem zamesem dem yerane baŋa ne amaa ko jege wola berem kateira yadwonna seeni nenene Lara Feilim ne. Popwara kanto ta wó poore n boboŋa pa se n na wakeeru na wó zeini n taane zamesem ye ko woli n ywono ka-boŋe ka-virigi baŋa ne se n wane ŋwea chana n sɔre. Dende de dende-kenkagela keim ye kolo na jege ywoani se pae boboŋa belesem, se woli ka-boŋe ka-ke wonnu, ye se woli ka-boŋe ka-virigi wakeeru baŋa ne.

Boboŋ-kura

- Dende ye bwia, taane, naa ta-kenkagela mo na tɔge ka-boŋe chekke to se se wane se na se leira to. Maŋa dede, dende yeini se pae boboŋa vugimim, ganem, naa foone, ye se jege leira na so yera naa ya jege mwanno to.
- Dende de dende-kenkagela wae se mae se lara, belese boboŋa, naa se ke tɔno zamesem wonnu.
- Dende wae se woli-m se n lware n na wó ma taane, ka-boŋe ka-virigi, ka-boŋe ka-yalese de wonnu kura boŋem n toŋe lanyerane tei to.

DENDE

Dende ye ta-kenkagela mo na belese boboŋa ye se mae taane ne botarebia, de taane delo na jugi ye de seigi de leira yam naa de kuri to mo se toŋa. Se yeini se mae bwia, taane, naa tacheiŋi na lage se n boŋe naa ka-boŋe-ka-ke wodonno to mo se toŋa, ye se pae boboŋa belesem de. Se yeini se jege ywoani!

Dende yeini se

1. mae botarebia se kwɛɛra: Se mae mola taana, botarebia kura na dwoi dedoa, botarebia beeri na ye bedwe (amaa ba kura ye yera yera), botarebia poponem na ye bedwe (ye ba kura dae bedwe) to mo se toŋa.
2. mae metafoɔro de wonnu na nye daane to se toŋa.
3. mae taane delo na jugi de tɔge swa chwoŋa to se toŋa.
4. lage se n boŋe se wone mo (boŋe n yalese).
5. lage leira yalo n na wo ti yiga ye n pa ya to mo.

Totoŋe 9.1 Dende maŋem

Á jeini na balei balei se á ma á tetere botarebia á ma á maŋe dende na ye selo to se á daare á tole á leira yam á bere kelase dem maama.

Dende Dwoa

Dende wae se pɔɔre se ke pwoa yalei wone mo ko tɔge de dende sem dedwarem de se leira yam na vei tei to. Sento mo ye:

1. botarebu dedoa dende
2. tapuni dende

Dende maana

1. N nii ne konto a ba beene mo na? (Leira: diga ni)
2. Baare peo kwaga se yé kwei a zumbia. (Leira: fane a yuu se yé gwoni a zwe)
3. Pwori dedwe de saŋe nɔn-kɔgɔ dwoa. (Leira: chana dedoa ka peere logo maama)
4. A tigi a kwaga tetare ne mo ye a tae chena. (Leira: nɔŋɔ -‘Kasena nɔŋɔ na mae ko choe muni to’)
5. Amo mo sɔle a gole pa kaane wodwoŋi jwoŋi o kwooni. (Leira: sugu mo de ko chechara pa chworɔ jwoŋi ko vwe)
6. Cha! (Leira: yeil-pwonno su ni; chana; nakampwoni peere bwolo)
7. Ihi! (Leira: busesenja jaweo)
8. Wɔ mo ye sɔŋɔ kom bebar-nyeno? (Leira: nyoa ‘ka na nuŋi mini to’)

Totoŋe 9.2 Dende maana

Nye kolo na wo kuri ne to baŋa ne se n nii sinii kom dende baŋa ne se n daare n bwe de n badwoŋi. The Benefits of Riddles in Education -

<https://www.smileandlearn.com/en/the-benefits-of-riddles-in-education/>

Dende nyɔɔre

Dende ye mwanno wonnu mo amaa se na toŋe kolo tɔnɔ zamesem ne to jege nyɔɔre dede mo ko pae zenzamesa.

Dende nyɔɔra yadwonna mo tento

1. Se woli ka-boŋe ka-ke wodonno de chana sɔrem.
2. Dende yeini se pae dé lare dé mwana ye mwanno pae debam wopwolo ye ko pae bobonja tiga naa ya zura.
3. Dende wae se woli se zenzamesa taa jege chane sɔrem, ka-boŋe-ka-ke wodonno de ka-boŋe-ka-ke ka-virigi wakia mo.

4. N na mae dende n toje maɲa dede, se wae se woli zenzamesa boboɲa bero, ka tiini ka maane wonnu, ye se pae ba wae ba boje lela.
5. Dende wae se pae zenzamesa pempanno pae ba ke ba totoɲa.
6. Dende woli bia pa ba jege kuri niiri ye ba wae wodonno ba ke.
7. Bia toje dende baɲa ba zamese botarebu-doora de chwei selo ba na wó ma ba ɲoone to.
8. Ko woli da, zenzamesa wó zamese sooro de soone wonnu dede.

Totoje 9.3 Dende nyɔɔra

Nye kolo na wo kuri ne to baɲa ne se n na labaare dede dende nyɔɔre baɲa ne.

<https://www.smileandlearn.com/en/the-benefits-of-riddles-in-education/> Tate mo de berwaane mo ye se jege nyɔɔre naa wola se pae dé boboɲa se ya taa zura naa ya taa tigi tega ne?

Dendea yedaa

Ghana taana yam ne, dende jege yede mo na zage daane, amaa yedaa kalo na ye chekke to mo ye tento:

1. **Boboom:** Konto ye ta-kukua mo se ko ja cheigina bam boboɲa.
2. **Maɲem:** Taane delo na wó gane-m se n pa leira yalo na wo maɲe to.
3. **Bwia:** Bwia naa taane delo na chamma to se n pɔpɔ n pa de leira nmo na boje we yanto mo ye chega to.
4. **Taane juum:** Taane dem jugi tatei cheigina bam na ba teene to mo, ye botarebia bam na me ba toje ba kwere tei to mo wó woli se dé na leira yam.
5. **Leira:** Dendea kam leira wae ya ye mola taane, botarebu kuri na dwoi dedoa, naa wonnu na jege wojo se te ke daane swa wone to.

Maana yalo na wo kuri ne to ye dende molo mo na toje yedaa kanto:

Boboom: Amo mo jege a bia moro ba teiɲa ɲona dedoa.

Dendea bweem: Bia moro ba maama teiɲa ɲona na ye dedoa.

Bwia: Ba ye bera mo?

Taane juum: Boje n nii wonnu na daga ye wojo laam vo te maama teiɲa ne to.

Leira: Zwe (zwe-ge sem daga ye ɲona dedoa mo voje se maama se ke daane).

Totoŋe 9.4 Dende yedaa

Jeina na balei balei, ye na dendea kam na wo kuri ne to nenɛene á na jege se á pɔɔre ka á ke yedaa pɔɔrem dem á na a maŋe á na baŋa ne to dwi – ta-á yei se á kwaane á pa ka leira de! Ta á leira yam kelase ne:

“Amo mo sole gole a zege ye tega poore a wo ne de. Ka lwarem ye be mo?”

Wonnu telo n na jege se n nii n ná wora n ye dende yedaa wone to

Dende yeem ye se n ye taane wone, de yedaa, de de maŋem wonnu se n ma-n na leira yam to mo. Wonnu tento kuri ne to ye natɔga kalo n na wó ma-n ye dende wone to mo:

1. Zuri yera n cheigi/ ga: Zuri yera n cheigi/ga dendea kam n tulisi se n wane n ni botarebia bam de tacheiŋa yam kuri.
2. Le botarebu-yum tem: Le botarebia naa tacheiŋa na jege ŋwaane to naa wonnu telo na tage te tulisi taane dem wone to.
3. Botarebia kuri na dwoi dedoa to beerim: Botarebia ba na mae ba kwɛɛra, mola taana, naa botarebia kuri na dwoi dedoa to mo ba mae ba toŋe dende wone. Nii botarebia bam kuri dedwoŋi de ba ta na wae ba toŋe kolo to.
4. Ye yedaa kam: Nii dendea kam yedaa kam baŋa ne nenɛene ka boboom, maŋem, bwia, de taane juum.
5. Beeri dende sem na nye daane tei to: Nii botarebia, boboŋa, naa wonnu tedwonna na nye daane tei to dende wone.
6. Nii boboŋa dwi dwi: Boŋe lanyerane se n nii nɔɔna na bere ba boboŋa dwi dwi tei to naa se na me se toŋe tei taane wone to.
7. Le dende selo leira na ye ja ja to n yage: Dende yeini se pae labaare na gane nɔɔna to mo. Yé se dende selo leira na ye ja ja to naa se taane dem na wo jugi de fenfee to.
8. Ta leira yalo na wo n boboŋa ne to: Ma ywono kolo n na jege to n ma n wuuri n ta leira yalo na wo n boboŋa ne ye ya ye chega to.
9. Nii n leira yam: Nii n leira yam ná ye chega ko tɔge de n na wó jwoori n ga dendea kam se n nii ka ná maŋe de wonnu telo n na me n ke maŋem to.
10. Ke n nii se n zamese: N ná wae n zane dende wone kuni dede, konto mo wó pa se n na wonnu telo na wó zeini se n na leira yam lela to.

Ko woli da, nii zeina wonnu tento

1. Zuri n yera se n ta-n kwaana.
2. Boŋe lanyerane ye n yalese n boboŋe dem.

3. Ma botarebu-yuu, perefegese, de sɔfegese n ma n zeini n tetere botarebia kwɛɛra baŋa ne.
4. Pa se n boboŋa jage se yé ta-n tɛ wonnu nmo na boŋe tei to.

Totoŋe 9.5 Dendea kwɛɛra

Á ke na daane balei balei, nmo laam bobo se n puli dende-kukua n de n bere n yuudwoŋi wom. O ná wane o pa nmo dendea kam leira yam, wonto de daa mo wó de o dendea se nmo de pa leira yam. Wolo na wó di yiga to ye wolo na bwei bwia ye o nae leira o pae dende dede to mo.

DENDE-KENKAGELA

Dende-kenkagela ye taana yalo na chamma to mo ye n jege se n boŋe ya wone mo chekke se n wane n sɔre ya chana yam naa n pa ya leira yam. N wó wane n ta dende-kenkagela de n ni. Ba mae dende-kenkagela ba lare ba tetere, ba mae ya ba kwei nɔɔna kwia, ye ya woli yupunnu bero. Ya ta woli se nɔɔna boŋe ba virigi, se ba na chane sɔrem ywono, de wonnu gula.

Dende-kenkagela Dwoa

Dende-kenkagela wae se pɔɔre se ke pwoa yalei wone mo ko tɔge de dende-kenkagela yam leira yam na vei tei to. Yanto mo tento:

1. dende-kenkagele na jege leira chekke.
2. dende-kenkagele na leira na jege nikantɔɔ to.

Dende-kenkagela ke totoŋa dwi dwi mo taane wone

1. **Boboŋa bero:** Ko woli chana sɔrem ywono, ka-boŋe ka-virigi, de nɔɔna na mae ba boboŋa ba ke wonnu se te yɔɔre to, a fɔge a tɛ bia.
2. **Dé mae ya dé lare dé tetere:** Ya pae mwanno, siu de wopwolo nɔɔno maama.
3. **Ya pae nɔɔna yiporo:** Ya pae zamesem vei yiga, ya woli wonnu gulim, ye ya pae nɔɔno ni wo-cheero na wo berem kateira yanto nenɛene jeilo, ka-nii chɔɔ, de taana to kura.
4. **Teibim:** Ya woli yupunnu teibim, ya le bwona/buga, ye ya woli pa se dé boboŋa tigi jeiga dedoa.
5. **Ya pae nɔɔna yedaane vei yiga:** Ya woli se nɔɔno lware nɔɔna dede, nɔɔna ba daane ba ke wonnu, de ka-lare daane ko tɔge de ba na wó ba daane se ba lage leira ba pa dende-kenkagela to.
6. **Boboŋa koresem:** Ya woli ka-boŋe lela de kuri niiri ye ya ta pae nɔɔna gwaane daane ba ke bobwea se ba beeri leira ba pa dendea kam.

7. **Ka-boŋe ka-ke wodonno:** Ya woli pa se ba boŋe ba nae wo-donno, ba nae wonnu ba boboŋa ne, de nonoga taana.
8. **Ka-faŋe ka-nii:** ya ye wonnu mo ba na mae ba faŋe nɔɔno boboŋa, o swa, de o ywono wonnu dede baŋa ne.
9. **Sensɔla sɔɔlem de taane tolem:** Ya pae teena, ya woli bobwea, de polɔte poponem lara keim maŋa ne.
10. **Lelagem de ka-nii chɔɔ:** Ya woli se dé zamese nabiina boboŋa, totoŋ-naga, de wonnu bwɛɛm chwei.
11. **Nabiina bero:** Ya pae nabiina baare, pu-dea, ka-nege ka-tetere ko tɔge de ba ywono na vei yiga tei dende-kenkagela lwarem baŋa ne to.
12. **Ka-pa nɔɔna dwi dwi pwola se ba da ba ke:** Ya pae pwola nn-doa maama se ba ja ba boboŋa ba ba daane ba ke bobwea.

Dende-kenkagela jege nyɔɔre de totoŋa dede mo, konto mo pa se ya jege ŋwaane nabiina ŋwea ne.

Totoŋe 9.6 Ka-maŋe Dende-kenkagela na ye kolo to

Jeini na balei balei, bwe na dende kenkagele na ye kolo to bobwea se á daare á ta á leira yam de kelase dem maama.

Dende-kenkagela yedaa

Dende-kenkagela yedaa kam mo tento kuri ne:

1. **Teena kamuna:** Maŋe n teena yam se ya veere, ne n na wó sɔre chane to naa n na wó wane n yi n teena yam wo dedoa tei to.
2. **Wade:** Wade naa chwei selo nɔɔno maama na jege se o tɔge to.
3. **Boboom Jei:** Kolo na de yiga ko ke to.
4. **Choom wonnu (Obstacles):** Chana naa wonnu telo na cho yiga veiŋa to.
5. **Chane Sɔrem Chwoŋa:** N na wó tigisi wonnu tei naa n na wó kwei zega kalo se n wane n yi n teena yam to.
6. **Chane Sɔrem:** Leira yalo nɔɔno maama na se to naa wonnu na guri tei to.

Dende-kenkagela Maana

Dende-kenkagele dem tayuu: Tɔɔɔ Jeem Na ye Wo-mɔŋɔ to
Dende-kenkagele dem Taane:

Tɔɔɔ na jege zore to mo jei kateiri balaŋa kadwoŋi twanno tinjim de te garem diga (twanno garem diga) kam wone. Wolo na nii twanno tem baŋa ne to maa ja nɔɔna

bana balo o na boŋe we banto wo dedoa mo kwei tɔnɔ kom to o bwei ba taana. Ba dedoa dedoa ni taane mo tento:

1. **Kadoa:** “A wo kwei tɔnɔ kom. A nɛ Anuga mo jege ko diim.”
2. **Anuga:** “A wo kwei tɔnɔ kom. A maŋe a yeiri ko na nye tei.”
3. **Kachana:** “A nɛ Danjei mo kwei ko ko tiga kam jei ne.”
4. **Danjei:** “Kachana fɔe vwa mo. A wo sɔŋɔ ne mo ye tɔnɔ kom jei.”

Wolo na nii twanno tem baŋa ne to yei we nɔnɔ dedoa yerane mo tɛ chega. Wɔ mo kwei tɔnɔ kom?

Chane dem sɔrem chwodea

1. Kadoa ná tɛ chega, ko nam bere we Anuga mo jege tɔnɔ kom. Amaa konto bere we Kachana de Danjei maama mo fɔe vwa, ye konto bere we nɔnɔ dwoi dedoa na tɛ chega.
2. Anuga ná tɛ chega, o seene o yeiri tɔnɔ kom na nye tei to mo konto. Ko nam bere we Kadoa, Kachana de Danjei fɔe vwa mo, konto maa bere we Kachana taane dem ye vwa mo, ye de ba vei de Anuga na we o yeiri tɔnɔ kom jeem ni ne to. Konto bere we Anuga fɔe vwa mo.
3. Kachana ná tɛ chega, o nɛ Danjei na kwei tɔnɔ kom. Konto bere we Kadoa, Anuga, de Danjei fɔe vwa mo. Konto bere we nɔnɔ dedoa yerane mo tɛ chega ye konto wae ko ye leira yam.
4. Danjei ná tɛ chega, Kachana fɔe vwa mo, konto maa bere we Kachana wo nɛ Danjei na kwei tɔnɔ kom. Amaa konto ta bere we Kadoa de Anuga de fɔe vwa mo, ko maa pae taane dento chega kam ba jeeri daane. Konto ŋwaane Danjei de fɔe vwa mo.

Konto bere we nɔnɔ dedoa mo tɛ chega kam ye konto tu ye Kachana mo wó taa tɛ chega kam. Konto ŋwaane, **Danjei mo kwei tɔnɔ kom.**

Leira: Danjei mo kwei tɔnɔ kom.

Maana 2: Nywoŋo ná jege yia yalei, kalia maa jege yia yalei, ye tuu jege yia yalei, yia yagera mo dé jega?

A.3 B.4 C. 1 D. 2

Chane dem sɔrem chwodea

Bwia yam bwei yia yagera dé na jege to mo, konto nam bere we wolo na bwei bwia yam to gwaane de wolo na jege leira yam to mo. Konto maa pae yia yana.

Leira: B. 4

Totoŋe 9.7 Dende-kenkagele kwɛɛra

Á ke na daane balei balei, nmo laam bobo se n puli dende-kenkagele n de n bere n yuudwoŋi wom. O ná wane o pa nmo dende-kenkagele dem leira yam, wonto de daa mo wó de o dende-kenkagele se nmo de pa leira yam. Wolo na wó di yiga to ye wolo na bwei bwia ye o leiri bwia dede dende-kenkagela yam dem baŋa ne to mo.

Note: Maane na ko ni ne we, á jege se á na maŋa mo se á nii twanno wone de ntanɛɛte ne se á wane á ke dende-kenkagela yadwonna fee á woli da.

EXTENDED READING

Prempeh, A. A. (2023). *Akanfoɔ amammerɛ ne Akan kasadwin*. Premsko Publications

KA-JWOORI KA-MAANE BOBOŋA BWIA

1. Nmo nigi dendea kuri pa ko ye be mo?
2. Ma kuri niiri delo nmo na jege dende banja ne to se n ma-n ye dendea kanto, foge n ta-n yei ka yedaa kam ni ne.
3. “Abam na zaŋe á ta ne ko?”
4. Puli dendea na jege kuri to se n daare n pa ka leira.
5. Dende jege be wola mo de de ŋwea ne?
6. Leiri dendea kam: Zwoni dedwe mo ne tuuru teredo na maa vei nabara ni seeni. Tuu maama maa na kali selei mo na maa vei nabara kam ni. Kalia dedoa dedoa zeĩ kajambwoga mo ka jeŋa ne. Vara bagera mo maa vei nabara kam ni?
A. 14
B. 11
C. 8
D. 5
7. Boboŋa belesem keim kuri mo be berem popwara wone?
8. Bere dende-kenkagela yedaa kam na ye tei to.
9. Puli n tetere dende-kenkagele n daare n maŋe se ko veere n na wó tɔge tei se n na ka leira to.

POPWARE
FUGA TU

SEINA TAAANE

LARA KASEM NE

Poponem Lara

BOBOOM

Popwara kanto wó ja nmo boboŋa ka zo lara na ye kolo to mo Kasem ne. Popwara kam lage ka bwe seina taane wonnu yerane mo. Nmo wó lware seina taane na ye kolo to, seina taane dwoa, seina taane wo wonnu de seina taane nyɔɔre. N ta wó zamese ba na zane seina taane wone tei to. N ywono seina taane de de zanem baŋa ne wó woli pa n ywono vu yiga botarebia lwarem de taane niiri wakia wone. Popwara kam ta wó zeini boboŋa maanem, wonnu keim na ye te yera to boboŋa, wonnu pipirim de ka-wane ka-ɲɔɔne pa ko tɔge chwoŋa. Seina taane zanem dem wó woli-m se n wane n ke ka-boŋe ka-virigi, taane pipirm, de ka-belese wonnu wone wakia mo. Ko ta wó woli-m kuri niiri de ka-wane ka-boboŋa ka ja de boboŋa bero. Popwara kam vei de berem kateira yadwonna ne Faŋa wonnu ywono, Lara Feilim ne, de Lei mo. Popwara kam zeini taane kuri niiri ye ka pae ywono Faŋa wonnu baŋa ne, nabaara kikia, de nɔɔna ɲwea chwei baŋa ne. Ka ta guli seina taane ka tɛ woli wonnu gulim, baare, kɔgɔ wo ɲwaŋa wakia de ni poorem taane ɲwaŋa baŋa ne.

Boboŋ-kura

- Seini taane ye taane mo na pane ye de jege nonoga taana, sɔɔro de sɔɔnem de wone ye de kuri dwei garena naa cheigina boboŋa to.
- Wolo na puli/pane seina taane to mo dé bwoi we pulinu/panno. Pulinu wom mae taane diira ne sɔɔnem, sɔɔ de sɔɔnem nyenyego, nyenyego, de boboŋa yia maanem wonnu mo o maa toŋe se ko maa pa wonnu telo kuri niiri na chamma to de boboŋekurim na lira to kura nuŋi mwale yerane.
- Seina taane kuri dem lira mo, de kuri ba bere jase ne de de taane na ye tei to.

SEINA TAANE

Seinia Taane na ye kolo to maŋem

Seina taane ye ni taane mo na sɔge pa ko bere ywono, boboŋa naa ko na ye tei chekke nɔɔno yera ne ye ko tɔge boboŋa maanem to mo. Seina taane su de taane/botarebia balo na maŋe dedaane de to mo se ko maa toŋe ye de bere seina taane dem dane na ye tei to. De mae taane diira ne sɔɔ de sɔɔnem nyenyego, metafo de sɔɔnem de mae de toŋa. Seina taane na ye lara dwoa yam dedoa to popone pa ko bere gene ye se wo pwoa wone naa se ye saa naa genga (enjambment) to mo na tɔge lane ye kuni dede de mae nyenyero taane mo de mae de pae boboŋa yi nɔɔna.

Totoŋe 10.1 Ka-maŋe seinā taane kuri

Ma nmo tetere bobonja n ta n na bonje we seinā taane ye kolo to lara dwoa yam wone.

Seina taane Dwoa de Ya Nyenyero

Teibole 10.1: Seinā taane dwoa de ya nyenyero

Seina taane Dwi	Nyenyero	Maana
Sensola dwoŋi seinā taane	Tole sensola mo na jege sensola naga (polote), ne keira, de jeiga de maŋa. Kuni dede, nɔɔno dedoa mo tole seinā taane dento dwoŋi.	Bembea seinā, Sensola leiŋa (ballad)
Leiŋa dwoŋi seinā taane (lyric)	De tui ne lei tei mo de mae de bere nɔɔno bobonja de ko na ye tei o yera ne to. De yeini de ye kukwi kwi mo ye de jege bobonje dedwe mo de wone.	Swono seinā taane dedɔɔ (Sonnets), Lein-gara dedɔɔ (ode), lua lei
Bembea seinā (Epic)	De popone gene wone se ba taa ŋɔɔne de; de ke pa ko bere kwɛɛra to dwoŋi mo, de bere keira na lare daane.	nɔn-doa lara/ni taane, gene wone kwɛɛra
Swono seinā na dwara (Sonnets)	Seina taane delo dwi na jege sɔɔ de sɔɔnem nyenyego ye de ye gene fuga sena to. Kuni dede, de bobonjekurim dem ye swono, ŋwe-laa chwoŋa, de kolo wɛ na ke to mo.	Shakespearean sonnets, Petrarchan sonnets.
Saa (Free Verse)	De popone mo saa, sɔɔ naa sɔɔnem nyenyego ba tɔge daane. Ko pae pwola se taro wom wane o ŋɔɔna ye fefeo tera.	Modern poetry by Walt Whitman, T.S. Eliot.
Saa na jege sɔɔ-dwi (Blank Verse)	Seina taane dento jege sɔɔ-dwi mo de wone ye konto mo pa se de ywomma amaa de ba ke sɔɔnem kolo na tui gene kwola ne to.	“Paradise Lost” by John Milton.
Lein-gara dedɔɔ (Ode)	Kanto ye leiŋa kalo na pane ye ka dwarema to mo, kuni dede, ka mae ka seini woŋo, nɔɔno, naa bobonje mo. Ka jege yedaa na ye dwi dwi to mo amaa ka yedaa kam tɔge poponem chwei na maŋe to mo.	“Ode on a Grecian Urn” by John Keats.

Lua lei (Elegy)	Leija na leeni pae ko mae ko bere wo- chogɔ, wonjo gɛɛre naa nɔɔno toone baɲa ne to. Ko yeini ko bere bobon- kura ne lua keerim, wonjo gɛɛre, de bobonja gulim mo.	“In Memoriam A.H.H.” by Alfred, Lord Tennyson. NB: Ko ye mwale se dé na se ni lara ne mo se Kasem ne dé ba jege kolo nɔɔno na kwaane o pane lua lei o ke tɔɔɔ ne to.
Sensɔla leija (Ballad)	Seina taane dento ye delo ba na tole de ne sensɔla tei to mo ye ba leeni de ne leija mo to. De jege sɔ-dwi delo na ye mwale yerane to mo ye de jege sɔɔnem, de maa ta tole nabaara sensɔle naa swono taane.	Ancient folk ballads, “The Rime of the Ancient Mariner” by Samuel Taylor Coleridge.

Totoɲe 10.2 Ka-lware seina taane dwoa yam

Jeini na balei balei se á bwe á daare á maɲe se ko veere seina taane dwoa yato seina se á daare á tole leira yalo á na jege to á bere kelase dem maama. Pa na á teterere maana ne ko ná wó wane.

Seina taane wo wonnu

1. **Bobonja yia maanem:** Ko pae gareno wom mo nae wonnu na ye tei to o bobonja ne ko tɔge de taane naa wonnu tem maɲem na vei tei to, bobonja yia yam na maane ko nae, ni wonjo lwoni, laɲe, dwei, de zwa-niiri to.
2. **Sɔɔ dwi taane:** Konto ye sɔɔnem, sɔɔro, aliteirasini, aswonanse, de sɔ-dwi botarebu na woli pae seina taane dem cheigim jege fera to mo.
3. **Nyenyego de Yedaa:** Seina taane dem na tigi tei ne n ná ne de to, konto ye de gene sem na tigisi tei de se dedwarem na mae tei pwoa wone to se ko pa ko zeini kuri niiri de swa to mo.
4. **Sɔ-dwi de Sɔɔro:** Sɔɔro tulisim na tɔge sɔ-dwi dedoa ko kwori na diini baɲa naa de tu to mo gene kweila/gurim ne.
5. **Sɔɔnem Yedaa:** Sɔɔro tulisim na tɔge sɔ-dwi dedoa gene kweila/gurim ne to na pae ko sɔɔna ne lei tei to.
6. **Gene de pwoa:** Gene mo ye kolo na ye pulim seina taane boboa ne ye pwoa yam maa ye gene sem na lage se tigisi daane jiili jiili se se bere bobonje dedwe to.
7. **Nonoga taane:** Konto mae wonnu ne metafo, simili, ka-leiri-ka-ji, de ka-ta ka-bɛɛre mo de mae de bere kuri niiri na yalese to, se ko pa taane piprim lane.
8. **Bobonjekurim:** Konto ye ta-kuri naa labaare delo chekke seina taane dem na zege de baɲa ne to, nabiinu ywono seeni de ko na ye tei nɔɔno yera ne to.

9. **Ko na ye tei yera wone to de boboŋe** (Tone and Mood): Ko na ye tei poponno wom yera ne (tone) boboŋekurim dem baŋa ne to de boboŋe dem na ye tei cheigina baŋa ne (mood) to.
10. **Sembɔlezimi**: Ka ma nyenyero ka toŋe se ko bere boboŋa na ye tei ye konto woli se wonnu kuri veere mo.
11. **Poponno botarebia kurim**: Konto ye botarebia de taane dwi delo na kuri se ko ma ko toŋe to mo, ye ko jege woŋo se ko ke de ko na ye tei poponno wom yera ne, boboŋe delo o na jege to de nyenyero telo maama na me te toŋe seina taane dem wone to mo.

Totoŋe 10.3 Kelase dem maama wó ta seina taane delo ba pɛ ba to

Ta na á bereno wom se o ta seina taane dem de sedwonna se á toŋe á ta.

Note: Bereno pa seina taana yalo zenzameso jege se o zamese to wone se ko ma ko ke maana.

Seina taane wola

1. Taane ywono diinim: Seina taane woli mo se zenzamesa zamese botarebu-doora, metafooro, de ta-gungwoli.
2. Wo-donno keim: Seina taane woli se n boŋe n na wonnu n boboŋa ne de wo-donno keim.
3. De pae nɔɔna boŋe ba viriga: Seina taane zanem woli zenzamesa mo se ba taa wae ba boŋe ba viriga, ba pipiri wonnu, ye ba jege wonnu yɛɛm ywono.
4. De bere ŋwaŋa: Seina taane zane nabiina boboŋa, ba ywono, de ba na nae wonnu tei to, de woli se nɔɔna bere da-ŋwaŋa de wonnu kura niiri.
5. De bere wonnu na ke te ke de nabaara wonnu keim: Seina taane te wonnu telo na ke te ke to taane, nabaara kikia, de nabiina na zoore daane tei to taane mo.
6. Woli wonnu gula de seina taane garem ywono: Ka-ke seina taane n yuu ne ka-ga woli gula mo, ko pae baare, de ka-ŋɔɔne nɔn-kɔɔ yiga ne ywono.
7. Woli ka-boŋe wonnu wone de ni ŋwaŋa: Seina taane pae zenzamesa chwoŋa mo se ba ta ba boboŋa, ba na nae wonnu tei de wonnu telo ba na yei to taane.
8. Ko woli boboŋa bero: Seina taane woli zenzamesa mo se ba ni wonnu kura ye ba wae ba bana/tetere ba jaana, ye de woli se nɔɔna boboŋa be. Zenzamesa wó wane ba fɔge ba boŋe seina taane dem tayuu kom de wonnu telo na ke de wone to boboŋa.
9. Ko woli taane diira kuri niiri: Seina taane woli zenzamesa mo se ba zamese taane diira ne nyenyego/sembɔlezimi, boboŋa yia maanem, de nonoga taana. Taane diira banto woli se taane ŋwaŋa de de cheigim mo taa ywomma.

Totoŋe 10.4 Seina taane wola

Gwaane de n badwonna balei naa n badwonna na daga to se á ke gurupi se á bwe seina taane na ye lara to na jege wola yalo to. Kwei na labaare delo na wo baŋa ne to á gwaane de á tetere boboŋa de na ye yalo to.

Seina taane yedaa

Seina taane jege nyenyero tento mo na ke daane te mɔɔne de yedaa kam:

1. Gene: Botarebia bam dedoa dedoa geene daane mo.
2. Gena dedwarem: Botarebia bam ni na mae tei gena wone to mo bere ka dedwarem.
3. Gene Pwoa: Yanto ye gene mo tu daane se se ji pwei naa popwara.
4. Sɔɔnem: Ko ye sɔɔro tulisim na tɔge sɔ-dwi dedoa gene wone naa kweila/gurim ne to mo.
5. Sɔ-dwi: Konto ye selabola sɔɔro na zaŋe de yalo sɔɔro na wo zaŋe to na tɔge naga dedoa tei to mo.
6. Selabola na gwaane daane tei to: Konto ye selabola na gwaane daane tei ya ma ya mɔ botarebia to mo.
7. Genga (enjambment): Konto ye tapuni naa tacheiŋi na popone de zo dedwoŋi wone ye de wo tɔge poponem wadɛ sem to mo.
8. Ka-si gena wone (caesura): Konto ye n na gara ye n si gena wone tei to mo.
9. Poponem nyenyero kamuna: Gene naa tapuna poponem maŋa ne, ma poponem nyenyero kamuna n popone botarebia bam boboa ne.

Dé mae seina taane yedaa kam dé toŋe ye dé jege teena yanto mo:

- ko pa ko taa jege sɔɔ de sɔɔnem nyenyego.
- ko woli kuri niiri de boboŋa poorem.
- ko bere ko na ye tei poponno wom yera ne to de mɛ ba na popone de to.
- ko pa gareno wom garem tɔge chwoŋa.
- ko pa dé na wonnu nyenyero dé boboŋa ne.

SEINA TAANE ZANEM

Wonnu telo n na wó nii n ná wora n zane seina taana wone to

1. Nii de tayuu kom de ko na jege kolo se ko ke de seina taane dem tetere to.

2. Beeri bobon-kuri delo na wo seina taane dem wone to naa kolo nwaane seina taane poponno wom na popone de to.
3. Nii taane delo na me de popone seina taane dem to ye mwale mo naa de chamma mo n daare n nii kolo nwaane ye ba ma taane dem konto dwi ba toje to.
4. Ta poponno/taro wom kwor-tanja/toto-naga na ye tei naa o na ne tayuu kom tei to de o na me ko o toje tei seina taane dem wone to.
5. Bwe ko na ye tei poponno wom yera ne to bobwea.
6. Ta taana diira yalo na me ya toje to taane. Mañe se ko veere taane diira bam na woli seina taane dem tei pa de kuri dem nuji to.
7. Ta seina taane dem yedaa kam taane.
8. Nii wolo na wora o te seina taane dem to, de de na te wolo taane to.

Totoje 10.5 Ka-jwoori ka-maane bobonja seina taane wo wonnu de yedaa banya ne

Seina taane wo wonnu de yedaa ywono ye kolo na jege nwaane to mo ko na tu de bobwea (zanem) ne.

1. Ta-a ye na balei balei se a jwoori a maane bobonja seina taane wo wonnu banya ne. Pa na maana se ya nuji seina taane delo a na tage totoje 10.3 ne to.
2. Bwe na seina taane delo a na zamese totoje 10.3 ne to yedaa. Soñnem nyenyego ko dwi mo de jega? Gene segera mo wo pwei maama wone? Gene sem dedwarem mae daane naa se ba mae daane mo?

Totoje 10.6 Seina taane dedwoji zanem

Ga seina taane dem de de zanem maana yam na wo kuri ne to. Kwaane se n popone kolo n na zamese seina taane dem de de zanem dem wone to n tiñi se ko taa guli-m ye ko woli-m n na wora n zane seina taane.

Seina taane delo Alexis L. Danti na popone ye ba bwoi de we 'Logo ye Belei' to zanem

(Seina taane dem boboa pwoa yalei yam mo popone ya tiñi ye ya zane)

LOGO YE BELEI

Nabiinu ye manlaao mo

N na diini tio

N ji ko voo

Ye n boje we

Ba daa yé lware

Nabiinu ye daa mo

Ka læere maŋa ne

Ka jege dane

Ka ná koga

Kaase se n daŋe dane

Ka baŋa ne

A kwei seina taane dento a nuŋi Alexis L. Danti Lei de Seina Taane Tɔnɔ kom ne mo

Chwodeɛ selo n na wó tɔge se n zane seina taane dem to mo tento:

Chwodea 1: Ga seina taane dem maama baŋa baŋa

Ka ga ‘Logo Ye Belei’ baŋa baŋa lana; de te nabiinu toton-naga na ye tei to mo.

Pwei maama sɔɔnem yedaa ye ka yera mo de pwei dedwoŋi, ye konto pae ko chamma se n lware kolo na lage ko saŋe to.

N ta wó na we poponno wom tiini o pa ‘e’ sɔɔnem mo daga gene sem kweila ne.

Konto maa pa se seina taane dem garem jege nonogo.

Chwodea 2: Zane seina taane dem

Dé lage dé zane seina taane dem na ye ‘Logo Ye Belei’ to boboa pwoa yalei yam mo maana yanto ne. Amaa, n jege se n yeini n zane de maama mo se n wane n na seina taane wo wonnu telo maama ba mɛ ba toŋe de wone to lanyerane.

N na nɛ kolo to:

‘e’ sɔɔ kom wo seina taane dem pwoa yalei yam maama wone mo. Ko wo gene sem boboa, tetare de se kweila ne maama.

Pwei yiga tu: Sɔɔnem yedaa kam ye ABCDD

Gene senu sem wone, selei yerane sɔɔnem mo ye bedwe

Pwei belei tu: ADDEDE

Pwei belei tu boboa gena kam ne, botarebu wolo na kweeli ka to sɔɔnem dem ye bedwe mo de botarebu wolo de na kweeli gena kalo na bobo pwei yiga tu to sɔɔnem dem.

Pwei belei tu ne, gene selei, setɔ de senu tu maama sɔɔnem ye bedwe mo ye gene sena de seredo tu de sɔɔnem ye bedwe.

Chwodea 3: Nii wola yam de daanem dem

Dé laam nam na lware Danti na me sɔɔnem yedaa kalo o toɲe seina taane dem wone to, pa dé nii sɔɔnem dem yedaa kam na jege wola yalo naa daanem delo ko tɔge de dé na wó leiri bwia yanto tei to:

i. **Sɔɔnem yedaa kam leiri seina taane dem maama wone na? Beɲwaane?**

Pwei maama sɔɔnem yedaa ye ka yera mo; sɔɔnem yedaa kam ba nye daane seina taane dem maama wuu wone.

Konto ɲwaane, pwoa yalo sɔɔnem yedaa kam na dae bedwe to pa se seina taane dem yedaa kam chɔge mo kolo ɲwaane n ware n ta kolo na lage ko ke ko saɲe to. Ko maa pa se taane dem ba ɲɔɔne de twoɲi daane se de taa ywomma.

ii. **O fe o ke sɔɔnem dem mo da naa de tu ne ɲwaɲa na jege se ka vu tei to mo? Beɲwaane?**

Poponno wom wae o fe o mae botarebia balo na sɔɔne to de sɔɔnem yedaa kam o toɲa. O yeini o ke konto se ko woli se seina taane dem boboɲekurim dem mo nuɲi jase se o wane o ma o bere o ban-zɔɲɔ, wopwolo naa yiseena. Amaa, seina taane dento ne, sɔɔnem botarebia bam de sɔɔnem yedaa kam tu ne ɲwaɲa na jege se ka taa ye tei to mo. Poponno wom wo fe te o ke da.

iii. **Ko pɛ se o boboɲa ye tate mo?**

Poponno wom popone seina taane dem de yiseena mo ye o wo pɛ se de sɔɔnem dem ye bedwe.

iv. **De sɔɔnem dem nye de leiɲa na?**

Botarebia balo sɔɔnem na ye bedwe to jege 'e' sɔɔ kom mo ba kweila ne, ko yiga tera we gene sem sedwonna wo kweeli de botarebia na jege 'e' sɔɔ kom to. Sɔɔ kom sɔɔnem dem wo gene dede ne mo seina taane dem maama wuu wone. Sɔɔ kom lwarem nam ba chamma.

Chwodea 4: Ko nyɔɔre mo ye be?

Dé laam na lware sɔɔnem dem na jege wola yalo naa daanem delo de pae seina taane dem to, ko yi maɲa se dé nii sɔɔnem dem kuri.

i. **Ko meene ko te tayuu kodwoɲi taane na?**

Boɲe poponno wom boboɲekurim dem wone.

Logo Ye Belei ye seina taane delo poponno wom na me o bere o boboɲa nabiinu ɲwea seeni to mo. Boboɲekurim yadwonna na wo seina taane dem wone to mo ye: nabiina, ɲwea leira.

Pa na dé guli dé tetere kolo dé na nea bobwea yalo dé na ke sɔɔnem baɲa ne chwodea 3 ne to.

- 'e' sɔɔ kom mo sɔɔne dede seina taane dem wone.
- Sɔɔnem dem yedaa kam dae bedwe, ABCDD konto mo pa se n ware n lware kolo na lage ko saɲe to.

ii. **Beɲwaane mo poponno wom popone seina taane dem?**

Poponno wom me sɔɔnem dem na wo seina taane dem wone to mo o ma o bere o boboɲa na ye tei tayuu kom baɲa ne to ye ko pa se garena de wae ba nae poponno wom boboɲe dem.

Chwodea 5: Ma garem kateiri dedoa n popone kolo maama n na nɛ seina taane dem wone to kukuanu

Leile, ko laam yi se n ma garem kateiri dedoa n popone kukuanu kolo maama nmo na nea seina taane dem baɲa ne to.

Danti mɛ *Logo Ye Belei* o ta taane mo se nɔɔna zamese woŋo de wone. Poponno wom mɛ ‘e’ sɔɔ kom o toŋe botarebia nenɛene *we, dane, ne* de *lware* baɲa ne mo pa ba sɔɔna. Konto de mo woli pa se poponno wom boboŋe dem nuŋi ye ko ta pa se seina taane dem ywomma. Poponno wom lage se o bere we n ba-n wane logo konto taane n ta n ti mo. Nabiinu ŋwea wae ka leira ne manlaao nyenyego na leiri tei to naa da-lea de na wae ka kore tei to mo. Sɔɔnem dem yedaa kam na dae bedwe to woli mo se poponno wom wane o bere we o yia seene de taane dem. Pwei yiga tu ne, gene sena de senu sɔɔnem dem mo ye bedwe amaa gena dedoa, selei de setɔ maa ye yera yera. Pwei belei tu ne, gene selei, setɔ, de senu sɔɔnem de mo ye bedwe. Gene sem konto setɔ de pwei yiga tu gene sena de gene senu sem kweeli de ‘e’ sɔɔ kom mo pa se botarebia bam konto maama sɔɔnem ye bedwe mo. Gena kalo na bobo pwei yiga tu de kweila to sɔɔnem dem maa ye bedwe de gena kalo na bobo de pwei belei tu de kweila sɔɔnem dem maa ye bedwe.

Extended Reading

Wainwright, J. (2004). *The basic poetry*. London: Routledge.

KA-JWOORI KA-MAANE BWIA

1. Ma n tetere botarebia na jege kuri to n ma n maɲe se ko veere jase seina taane na ye lara dwoa yam wone to na ye kolo to.
2. Maɲe se ko veere seina taane wo wonnu tento na ye kolo to: boboɲekurim, ko na ye tei yera ne to/boboɲe delo, de poponno botarebia kurim.
3. Popone n bere seina taane wo wonnu ná ye dwi dwi, ko na jege kolo ko ke de gareno to.
4. Maane n nii seina taane na jege lane delo de pae dɛ dɛ ɲwea na vei tei kateiri wone to.
5. Kwei seina taane yera wonnu tem n na zamese to n ma-n zeini n tetere se n pane nmo tetere seina taane se n daare n popone de zanem labaare kukuanu.
6. Le seina taane dem wo wonnu tem n popone te labaare kukuanu n tiɲi.
7. Popone kukuanu chwei selo nmo na wó tɔge da n ma-n zane seina taane to se n daare n ta kolo ɲwaane ko na ye konto to.
8. Pane n tetere seina taane se n daare n ta de boboɲekurim, soɔnem de kolo de na bere to.
9. Maɲe se ko veere seina taane wo wonnu na jege ɲwaane tei seina taane panem baɲa ne to.

BIBLIOGRAPHY (ZEINA TWANNO)

- Abakah, E. N. (2016). Hypothesis on the diachronic development of the Akan language group. *Journal of Universal Languages* 17(1):1-51. 1598-6381, eISSN: 2508-53 DOI: <https://doi.org/10.22425/jul.2016.17.1.1>
- Abotchie, C. (1995). *Social control in traditional Southern Eweland of Ghana: Relevance for modern crime prevention*. Ghana Universities Press.
- Abotchie, C. (1997). *Social control in traditional southern Eweland of Ghana relevance for modern crime prevention*. Ghana Universities Press.
- Adomako, K. (2012). Vowel raising in Akan reduplication. *Legon Journal of Humanities* 23, 155-184.
- Adomako, K. (2012). Vowel raising in Akan reduplication. *Legon Journal of Humanities*, 23, 155- 184.
- Adomako, K., Odoom, J., & Sackitey, M. (2022). *Akan fɔnɛtɛsɛ nɛ fɔnɔlɔgyi* (Akan phonetics and phonology). Adonai Publications.
- Agyekum, K (2009). Akan verbal taboos: Traditional and contemporary. *Research Review*, 25(2), 1-20 Institute of African Studies, Legon.
- Agyekum, K. (2004). 'The Socio-cultural Concept of Face in Akan Communication', *Pragmatics and Cognition* 12(3): 71-92.
- Agyekum, K. (2006) Akan Traditional Arbitration: Its Structure and Language. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*. 27(5): 359-74.
- Agyekum, K. (2007). *Introduction to literature*. Media design.
- Agyekum, K. (2010). *Akan verbal taboos in the context of the ethnography of communication*. Ghana Universities Press.
- Agyekum, K. (2011). *Akan kasadwini*. Dwumfuor Publication.
- Agyekum, K. (2013). *Introduction to literature*. Adwinsa Publications (Gh) Ltd.
- Agyeman, P. A. (2023). *Akanfoɔ Amammerɛ - Comprehensive Notes on Oral Literature, Customs and Institution*. Premesco Series.
- Aikhenvald, A. Y. (2007). Typological distinctions in word-formation. In T. Shopen (ed.), *Language typology and syntactic description: Grammatical categories and the lexicon*, (3) 1-65. Cambridge University Press.
- Akosewine, F. A., Flora, C. and Bamaora, F. N. (2023). Changes in the customary marriage traditions and their implications for the girl child: A gender perspective. *African Journal of History and Culture*, 15 (2). 42-49. DOI: 10.5897/AJHC20230571.
- Asubonteng, E., Asenso, C. O., & Busia, K. A. (2019). *Akan kasadwini adesua*. College of Distance Education, University of Cape Coast.
- Awedoba, A. K. (2005). *Culture and development in Africa, with special reference to Ghana*. Historical society of Ghana.
- Baker, M. (2018). *In other words: A Coursebook on translation*. Routledge.
- Banggol, A. M. (2017). *Roles of traditional authority leaders: In taking towns to rural peoples in the republic of South Sudan*. Africa World Books Pty Limited
- Barasa, D. & Mudogo, B. (eds.) (2019). *Communication Skills. A handbook for students*. Utafiti Foundation.
- Bell, R. T. (1994). *Translation and translating*. Longman Group UK Ltd.
- Butler, D. (2014). *Reading with the right brain: Read faster by reading ideas instead of just words*. Createspace Independent Pub.
- Carnie, A. (2002). *Syntax: A Generative Introduction*. Blackwell Publishing.

- Catford, J. C. (1965). A linguistic theory of translation (Vol. 31). Oxford University Press.
- Chiaro, D. (2010). Translation, humour and literature (Vol. 1). Continuum.
- Cook, E. (2006). Enigmas and Riddles in Literature. books.google.com.gh.serepae
- Danti, A.L. (2006). Kasem Taanemɔɔnem Seina.DE-MISKA.
- Danti, A.L. (2009). Lei dedaane Seina Taana.DE-MISKA.
- Dolphyne, F. A & Dakubu, K M. E. (1988). The Volta-Comoe languages. In M. E. Kropp Dakubu (Ed.), The Languages of Ghana (50-90).
- Dolphyne, F. A. (2006). The Akan (Twi-Mfantse) Language: Its sound systems and tonal structure. Woeli Publishing Services.
- Duch, B. J., Groh, S. E, & Allen, D. E. (Eds.). (2001). The power of problem-based learning. Stylus
- Duranti, A. (1997). Linguistic Anthropology. Cambridge University Press.
- Ford, K. C. (2007). Ewe clan names and totems: A linguistic analysis. Journal of West Africa Languages.
- Fromklin, V. (2000). Linguistics: An Introduction to linguistics theory. Malden Blackwell
- Graham, C. K. (2013). The History of Education in Ghana. Books.google.com.gh.
- Gyekye, K. (1996). African cultural values, an introduction. Sankofa publishing company.
- Hancock, H. (2006). Reading skills for college students (7th ed.). Pearson
- Hare, V.C (1984). Main idea identification: instructional explanation in four Basal reader series. Journal of Reading Behavior XVI(3), 189-204.
- Hope, P.A., Brown, P. & Mensah, C. E. (2019). Mfantse Kasadwin Adzesua. College of Distance Education, University of Cape Coast.
- <https://intranet.missouriwestern.edu/cas/wp-content/uploads/sites/17/2019/01/Basic-Rules-of-Punctuation.pdf>.
- Hyman, L. M. (2016). Lexical vs. grammatical tone: Sorting out the differences. Proceedings of Tonal Aspects of Language (TAL), pp. 5-11. ISCA Archive.
- Jannie, M.O. (1997). Conflict resolution wisdom from Africa: African centre for the constructive resolution of disputes (ACCORD South Africa. Natal Witness Printing and Publishing (Ltd.)
- Kasem orthography (1996). Bureau of Ghana Languages, Accra.
- Kramsch, C. (2000). Language and culture. Oxford University press.
- Langan, J. (2016). College writing skills (8th ed.). McGraw-Hill.
- Larson, M. L. (1997). Meaning-based translation: A guide to cross-language equivalence. University Press of America.
- Lyons, J. (2012) Language and Linguistics. An Introduction. Cambridge University Press Tallerman, M. (1998) Understanding Syntax. London. Arnold.
- Lyons, J. (2012) Language and Linguistics. An Introduction. Cambridge University Press
- Magaj, H.S. (2016). A legal analysis of ADR and the civil justice system in Nigeria. rule of law, governance dispute resolution and contemporary legal issues in Nigeria. ABU Press.
- Nabaarese, A. J. (2024) Kasena Nabaara Kikia. Tamale: GILLBT Press.
- Nabaarese, A. J. (2020) Kasena Poponem Seina. Tamale: KambTech Multimedia Consult.
- Newmark, P. (1981). Approaches to translation (Language teaching methodology sense). Studies in Second Language Acquisition, 7 (1), 114-115.
- Odoom, J., & Adomako, K. (2022). Nasalisation and nasal assimilation in Akan. Ghana

Journal of Languages, Linguistics and Literature, 1(1), 1-24.

- On basic rules on punctuation
- Poku, H. (1998). African ethnicity; history, conflict management, resolution and prevention. University Press of America, Inc.
- Prempeh, A. A. (2023). Akanfoɔ amammerɛ ne Akan kasadwin. Premesco Publications.
- Snider, K. (2019). Long and short vowels in Chumburung: An instrumental comparison. In Pius W. Akumbu & Esther P. Chie (eds.). Engagement with Africa: Linguistic essays in honour of Ngessimo M. Mutaka, 249-264.
- Tallerman, M. (1998) Understanding Syntax. Arnold
- Thakur, D. (2002) Linguistics Simplified: Syntax. Bharati Bhawan
- World Atlas (2024). The culture of Ghana. WorldAtlas.com. <https://www.worldatlas.com/articles/the-culture-of-ghana.html>
- Yule, G. (2014). The study of Language. Cambridge University Press
- Yeino Chwoŋa Tɔnɔ 4 (1976). Bureau of Ghana Languages, Accra.

BOTAREBIA NA Mɛ BA TOŋE TɔNɔ WONE TO

Afegesa (Affix)

Afegese ye poponem wadaa dwi mo na kwei ko woli botarebu ne, ko wae ko ye o boboa ne, o tetare ne naa o kwola ne.

Afegesa keim (Affixation)

Ko ye chwoŋa kalo afegesa na kwei ya gwaane botarebu-kuru ne pae ko mɔɔne botarebu-doora to mo.

Balo taane ba wora ba di to (Litigant)

Balo taane na wora de di to, ko wae ko ye wolo na ke saŋa kam to naa ba na saŋe wolo to.

Bembea Seina taane (Epic Poetry)

Seina taane dento ye dedɔɔ mo, de yeini de tɛ keiru dedɛɛro wom totoŋa na ye tei de nɔn-yum tedwonna ŋwea naga naa faŋa wonnu de dɛem na ye tei to taane mo.

Boboom jei (Starting Point)

Boboom Kolo na de yiga ko ke to.

Botarebu dale/taane jirim (Lexicon)

Ko ye taane na naane de tetere sɔɔro, botarebia de wonnu tedwonna to mo.

Botarebu-yuu (Head word)

Konto mo ye wo-yuu tacheiŋi wone.

Botarebia gwonim/fɔm (Clipping)

Ko ye chwodea mo taane na gwoni naa de fɔe de botarebu wone de yage se o ji botarebu-dooro.

Botarebia jwoŋim (Borrowing)

Ko ye chwoŋa mo taane na nae botarebu-doora de nuŋi taana yadwonna ne.

Botarebia twoŋim (Compounding)	Ko ye chwodea kalo botarebia na kwei ba twoŋi de babam se ba mɔ botarebu-doora to mo.
Chane sɔrem (Solution)	Leira yalo nɔɔno maama na se to naa wonnu na guri tei to.
Chane sɔrem chwoŋa (Solution Path)	N na wó tigisi wonnu tei naa n na wó kwei zega kalo se n wane n yi n teena yam to.
Choom Wonnu (Obstacles)	Daanem delo na cho yiga veiŋa to.
Dende (Riddle)	Dende ye bwia, taane, naa ta-kenkagela mo na tɔge boŋem chekke to se se wane se na se leira to.
Dende-kenkagele (Puzzle)	Dende-kenkagela ye taana yalo na chamma to mo ye n jege se n boŋe ya wone mo chekke se n wane n sɔre ya chana yam naa n pa ya leira yam.
Gene wone kwɛɛra (Dramatic Poetry)	Ba popone de pwei pwei ye ba gare de ne ŋwaŋa mo tei; seina taane dento nam ta popone ne kwɛɛra dwoŋi mo tei, keira bam pɔɔre boboŋa daane mo de wone.
Gwaanem Afegese (Derivational affix)	Konto leiri botarebu wolo afegese dem na wo o wone to diga mo pa se o jiri diga kadwoŋi botarebu.
Jirim Afegese (Inflectional affix)	Jirim Afegese ba leiri botarebu wolo de na wo o wone to diga.
Ka-doa Swoom (Monogamy)	Ka-di kaane dedoa yerane ka-zo de-o.
Ka-kɔgɔ swoom (Polygamy)	Konto ye n na jege kaana na dwoi dedoa ye n zoore de ba to mo.
Keimbotarebu kukua (Transitive verb)	Konto ye keimbotarebu kukua mo ye o jege keinjwoŋinu to mo ye o bere kikia yam na dwei wolo naa kolo tapuni dem wone to mo dedoa yerane.
Keimseini na seini yereŋeini (Relative adverb)	Ko ye keinseini mo na ye botarebu-yuu yereŋeini wone.
Kɔma (Comma)	Ko ye poponem wadaa (,) mo na bere siu fee wonnu na popone te twoŋi daane to laŋa ne naa tapuni daa kadwoŋi ne.
Kukuanu (Summary)	A condensed version of an original text, usually a full article or book.

Kwori (Intonation)	Kwori ye kwor-taŋa kam na leiri tei tapuni dem maama garem maŋa ne to mo.
Kwoar-ŋwanno kikia (Pitch)	Ko ye kwor-ŋanno tem na zuzugi tei ŋwaŋa maŋa ne to mo.
Leim taleirina/ taleira (Coordinating conjunctions)	Leim taleirina lei tapuna wo wonnu mo daane.
Leiŋa dwoŋi Seina Taane (Lyric Poetry)	De tui ne lei tei mo de mae de bere nɔɔno boboŋa de ko na ye tei o yera ne to.
Lein-gara dedɔɔ (Ode)	Seina taane dento dwarema mo ye de mae de seini woŋo, nɔɔno, naa boboŋe to.
Lua lei (Elegy)	Seina taane dem mae de guli wonnu na ke te ke to mo ye poponno wom mae de o ŋwane mo ko maŋe de o woŋo naa o nɔɔno ná tega.
Nabaara chwoŋa (Customary)	Nabaara kikeeru na nuŋi faŋa ye te toŋe te yi zem to ye te ta toŋe te twoŋi te maa ke to.
Nabaara kikia (Culture)	Ko ye boboŋe, chullu de nɔɔna ŋwea na vei tei kateiri wone to mo.
Nabɔɔ woŋo (Indigenous)	Nɔɔna balo na bobo ba jeini jeiga ne to.
Nabiina ŋwea chega chwei (Human rights)	Nabiina ŋwea chega chwei ye wade mo na nii se nɔɔna taa mae daane ye ko daare se taana taa di ko chwoŋa ne.
Nfegese (Infix)	Nfegese ye afegese delo na tui botarebu tetare ne to mo.
Perefegese (Prefix)	Perefegese ye afegese delo na tui botarebu boboa ne to mo.
Saa (Free Verse)	De popone mo saa, sɔɔ naa sɔɔnem nyenyego ba tɔge daane.
Selabola pɔɔrem (Syllabification)	Konto ye se n pɔɔre selabola yalo na wo botarebu wone to mo n zege.
Selase (Slash)	Ko mae ko bere pwola mo wonnu kurim maŋa ne.
Selabole gurim kɔnsonante (Coda)	Ko ye selabole kwola kɔnsonante mo.
Sensɔla leiŋa dwoŋi (Ballad)	Seina taane delo ba na tole de ne sensɔla tei to ye de ta ye leiŋa dwoŋi to.

Seina Taane (Poem)

Seina taane ye lara dwi mo na mae sɔɔnem de nonoga taana
de toje se ko pa de labaare.

**Sɔ-dwi de Sɔɔro (Meter
and Rhythm)**

Sɔɔro tulisim na tɔge sɔ-dwi dedoa ko kwori diini baɲa ne
naa de tu mo gene kweila/gurim ne to.

Sɔfegese (Suffix)

Sɔfegese ye afegese delo na yeini de tui botarebu kweila ne
to mo.

**Sɔɔnem Yedaa (Rhyme
Scheme)**

Sɔɔro tulisim na tɔge sɔ-dwi dedoa

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education
Service (GES)

List of Contributors

Name	Institution
Catherine Abongwe	Paga Senior High School
Monica B.Chirakezim	Awe Senior High Technical School

This book is intended to be used for the Year Two Kasem Senior High School (SHS) Curriculum. It contains information and activities to support teachers to deliver the curriculum in the classroom as well as additional exercises to support learners' self-study and revision. Learners can use the review questions to assess their understanding and explore concepts and additional content in their own time using the extended reading list provided.

All materials can be accessed electronically from the Ministry of Education's Curriculum Microsite.

